

НАМАНГАН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ
ҲУЗУРИДАГИ ИЛМИЙ ДАРАЖА БЕРУВЧИ
PhD.03/04.06.2020.Fil.76.04 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ

НАМАНГАН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

АБДУРАХМАНОВ МУХАММАДЖОН ҒУЛОМЖОНОВИЧ

**МУҚОБИЛСИЗ ЛЕКСИКАНИНГ СЕМАНТИК-ФУНКЦИОНАЛ
ХУСУСИЯТЛАРИ**

10.00.11 – Тил назарияси. Амалий ва компьютар лингвистикаси

**ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PhD)
ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ**

УДК: 811.512.133'373
811.111'373

**Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси
автореферати мундарижаси**

**Contents of Dissertation Abstract of Doctor of Philosophy (PhD) on
Philological Sciences**

**Оглавление автореферата диссертации доктора философии (PhD) по
филологическим наукам**

Абдурахманов Муҳаммаджон Гуломжонович Муқобилсиз лексиканинг семантик-функционал хусусиятлари.....	3
Abdurakhmanov Mukhammadjon Gulomjanovich Semantic and functional features of non-equivalent vocabulary	27
Абдурахманов Муҳаммаджон Гуломжонович Семантико-функциональные особенности безэквивалентной лексики	51
Эълон қилинган ишлар рўйхати List of published works	
Список опубликованных работ.....	55

**НАМАНГАН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ
ҲУЗУРИДАГИ ИЛМИЙ ДАРАЖА БЕРУВЧИ
PhD.03/04.06.2020.Fil.76.04 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ**

НАМАНГАН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

АБДУРАХМАНОВ МУХАММАДЖОН ҒУЛОМЖОНОВИЧ

**МУҚОБИЛСИЗ ЛЕКСИКАНИНГ СЕМАНТИК-ФУНКЦИОНАЛ
ХУСУСИЯТЛАРИ**

10.00.11 – Тил назарияси. Амалий ва компьютер лингвистикаси

**ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PhD)
ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ**

Фалсафа доктори (PhD) диссертацияси мавзуси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссиясида В2022.1.PhD/Fil.2335 рақам билан рўйхатга олинган.

Диссертацияси иши Наманган давлат университетида бажарилган.

Диссертация автореферати уч тилда (ўзбек, рус, инглиз (резюме)) Илмий кенгаш веб-саҳифаси (www.namdu.uz) ҳамда “ZiyoNet” Ахборот-таълим порталида (www.ziynet.uz) жойлаштирилган.

Илмий раҳбар:

Улуқов Носиржон Муҳаммадалиевич
филология фанлари доктори, профессор

Расмий оппонентлар:

Рустамов Дилшодбек Абдувахидович
филология фанлари доктори

Одилов Ёрқин Раҳмоналиевич
филология фанлари доктори, профессор

Етакчи ташкилот:

Қўқон давлат педагогика институти

Диссертация ҳимояси Наманган давлат университети ҳузуридаги PhD.03/04.06.2020.Fil.76.04 рақамли Илмий кенгашнинг 2022 йил “17” XII соат 100 даги мажлисида бўлиб ўтади. (Манзил: 160119, Наманган шаҳри, Бобуршоҳ кўчаси, 161-уй. Тел.: (+99869) 227-06-12; Tel.: (998-69) 228-85-01, Faks: 228-85-02. Web-sayt: www.namdu.uz, e-mail: info@namdu.uz факс: (+99869) 227-07-61; e-mail: info@namdu.uz.)

Диссертация билан Наманган давлат университети Ахборот-ресурс марказида танишиш мумкин (1165 рақами билан рўйхатга олинган). (Манзил: 160119, Наманган шаҳри, Уйчи кўчаси, 316-уй. Тел.: (99869) 227-29-81).

Диссертация автореферати 2022 йил “7” XII куни тарқатилди.
(2022 йил “7” XII даги 10 рақамли реестр баённомаси).

Х.А. Жўраев
Илмий даража берувчи илмий
кенгаш раиси, ф.ф.д., профессор

И.Ў. Дарвишов
Илмий даража берувчи илмий
кенгаш котиби, PhD

М.Ю. Сулаймонов
Илмий даража берувчи илмий
кенгаш қошидаги илмий семинар
раиси, ф.ф.н., доцент

КИРИШ (фалсафа доктори (PhD) диссертацияси аннотацияси)

Диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурати. Жаҳон тилшунослиги ва таржимашунослигида XX аср ўрталаридаёқ муқобилсиз лексиканинг типлари, тилда юзага келишининг лингвистик ва экстралингвистик омиллари, семантик тавсифи ва таснифи, уларни таржима қилиш усуллари кенг ўрганилган. Муқобилсиз лексиканинг турлари: реалия, лакуна ва экзотик лексикага доир монографик тадқиқотлар яратилган.

Дунё тилшунослигида глобаллашув, халқлараро интеграциялашув жараёнлари, бадий, илмий таржима кўламининг ортаётганлиги тилнинг луғат таркибидаги лексик бўшлиқларни тўлдириш, муқобилсизлик масаласини ва муқобилсиз лексиканинг функционал-семантик хусусиятларини лингвомаданий, этнолингвистик, психоллингвистик, когнитив ва прагматик ёндашувларда ўрганишни талаб этмоқда.

Бугунги кунга келиб Президентимиз Ш.М.Мирзиёев томонидан “Ўзбекистон илм-фан, интеллектуал салоҳият соҳасида, замонавий кадрлар, юксак технологиялар борасида дунё миқёсида рақобатбардош бўлиши шарт”¹лиги устувор вазифалардан бири сифатида белгиланиши, мамлакатимизда илм-фан соҳасида амалга оширилаётган ислохотлар, жумладан, ўзбек тилини тубдан ривожлантириш бўйича қабул қилинган қонун ва қарорлар тилнинг, жумладан, унинг барча лексик бирликларини ўрганишни янги босқичга кўтариш заруратини юзага келтирди. Ўзбек тилида муқобилсиз лексика ўзининг лексик-семантик ва функционал хусусиятлари билан алоҳида ўрин тутди, бироқ унинг лисоний белги-хусусиятлари махсус ўрганилмаган. Шу жиҳатдан муқобилсиз лексиканинг семантик, функционал ва услубий хусусиятларини ўрганиш ҳам долзарб вазифалардан биридир.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4997-сон “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги, 2019 йил 21 октябрдаги ПФ-5850-сон “Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги, 2020 йил 29 октябрдаги ПФ-6097-сон “Илм-фанни 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисидаги”ги, 2020 йил 20 октябрдаги ПФ-6084-сон “Мамлакатимизда ўзбек тилини янада ривожлантириш ва тил сиёсатини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармонлари, 2019 йил 4 октябрдаги ПҚ-4479-сон “Ўзбекистон Республикасининг “Давлат тили ҳақида”ги қонуни қабул қилинганлигининг ўттиз йиллигини кенг нишонлаш тўғрисида”ги қарори, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 12 декабрдаги 984-сон “Давлат тилини ривожлантириш департаменти тўғрисидаги Низомни тасдиқлаш ҳақида”ги қарори ва мазкур фаолиятга тегишли бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни амалга оширишда муайян даражада хизмат қилади.

Тадқиқотнинг республика фан ва технологиялари ривожланишининг устувор йўналишларига мослиги. Диссертация

---

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2017 йил 22 декабрдаги Олий Мажлисга Мурожаатномаси // Халқ сўзи, 2017, 23 декабрь. – №258.

тадқиқоти республика фан ва технологиялари ривожланишининг I. “Ахборотлашган жамият ва демократик давлатни ижтимоий, ҳуқуқий, иқтисодий, маданий, маънавий-маърифий ривожлантиришда инновацион ғоялар тизимини шакллантириш ва уларни амалга ошириш йўллари” устувор йўналишига мувофиқ бажарилган.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Дунё тилшунослигида ўтган асрнинг ўрталаридан бошлаб муқобилсиз лексика ўрганиб келинмоқда. Дастлаб рус олими Г.П.Шатков рус тилидан норвег тилига таржима қилинган асарларда қўлланган муқобилсиз лексикани тадқиқ этган,² Р.Якобсон муқобилсизлик ва тил коди (мулоқот анъаналари ва тил меъёрлари) хусусиятлари масаласига эътибор қаратган³, А.В.Федоров, А.Д.Швейцер, Я.И.Рецкер, Л.С.Бархударов, С.Влахов ва С.Флорин тил ва таржимада муқобиллик ҳамда муқобилсизлик масалаларини⁴, Е.М.Верещагин ва В.Х.Костомаровлар эса тил ва маданият муносабатларида муқобилсизлик муаммосини ўрганишган⁵. А.О.Иванов инглиз ва рус тиллари мисолида муқобилсиз лексикани таснифлаш ва таржима қилиш муаммоларини⁶, А.Х.Гатилова муқобилсиз лексиканинг семантик таснифи⁷, Л.Х.Самситова коннотатив, фондаги сўзлар⁸ масаласини тадқиқ этишган. Сўнгги йилларда лакуна ва лакунарлик борасида Е.А.Эйнуллаева⁹, Ю.Ю.Липатова¹⁰лар изланишлар олиб боришди.

Ўзбек тилшунослигида ҳам муқобилсиз лексиканинг тур ва типлари, хусусан, реалиялар *хос сўзлар* термини остида Ғ.Саломов¹¹, рус тилидаги муқобилсиз лексиканинг структур-семантик қирралари Д.Ў.Ҳошимова¹², қўлланма сўзларнинг лисоний белги-хусусиятлари Э.А.Бегматов, диний матнларга хос экзотик лексика Н.М.Улуқов¹³ томонидан тадқиқ этилган.

Кейинги йилларда муқобилсизлик масаласига лингвокультурологик нуқтаи назардан ёндашув қамрови кенгайди. Муқобилсиз лексика лингвокультурологик бирликларнинг бир кўриниши сифатида эътироф

² Шатков В. Г. Перевод русской безэквивалентной лексики на норвежский язык: Автореф. дисс... канд. филол. наук. – М., 1952. – 22 с.

³ Jacobson R. Linguistic Aspects of Translation // Ed. By R.Brower. – Cambridge: Mass, 1959. – P.236.

⁴ Федоров А. В. Искусство перевода и жизнь литературы. – Л., 1983. – 303 с.; Швейцер А. Д. Перевод и лингвистика. – М.: Воениздат, 1973. – 273 с.; Рецкер Я. И. Теория перевода и переводческая практика. – М., 1971. – 244 с. Бархударов Л. С. Язык и перевод. – М., 2008. – 240 с.; Влахов С, Флорин С. Непереводимое в переводе. – М., 2009. – 360 с.

⁵ Верещагин Е. М., Костомаров В. Х. Язык и культура // Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. – М., 1983. – 260 с.

⁶ Иванов А.О. Английская безэквивалентная лексика и ее перевод на русский язык. – М., 1985. – 20 с.

⁷ Гатилова А. К. Безэквивалентная лексика как понятие и явление: Автореф. дисс... канд. филол. наук. – М., 1996. – 24 с.

⁸ Самситова Л. Х. Безэквивалентная лексика башкирского языка: Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Улан-Уде, 1999. – 27 с.

⁹ Эйнуллаева Е.А.Лакуны в структуре языковой личности и их заполнение межкультурной коммуникации (на примере английского и русского языков): Дисс... канд. фил. наук. – М., 2003. – 159 с.

¹⁰ Липатова Ю.Ю.Лакуны в русском языке: диахроническое исследование на материале разновременных переводов английской литературы сер. XIX-XX вв: Дисс... канд. фил. наук. – Чебоксары, 2005. – 158 с.

¹¹ Саломов Ғ. Тил ва таржима. – Тошкент, 1966. – 384 б.; Саломов Ғ. Таржима назариясига кириш. – Тошкент, 1978. – 231 б.

¹² Хашимова Д.У. Изучение безэквивалентной лексики русского языка: Автореф. дисс... канд. пед. наук. – Ташкент, 1993. – 25 с.

¹³ Улуқов Н. Экзотик лексика. – Тошкент: Усмон Носир медиа, 2021. – 126 б.

этилиб, Б.Р.Тажибоев ўзбек тили миллий-маданий бирликларининг ассоциатив тадқиқида¹⁴ муқобилсизлик масалаларига тўхталиб ўтган бўлса, Н.Т.Досбаева таржима жараёнида муқобиллик ва муқобилсизлик, лакунарлик масалаларини¹⁵, Ш.М.Исаева Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асарига муқобилсиз лексиканинг лингвомаданий жиҳатларини ўрганди¹⁶, З.Содиқов қадимги туркий реалиялар таржимаси мисолида муқобилсиз лексиканинг айрим масалаларини тадқиқ этди¹⁷, Р.Ширинова француз адабиётининг ўзбек тилидаги таржималари мисолида диний реалияларнинг бадиий таржимада қайта яратиш тамойиллари таҳлили асосида муқобилсиз лексиканинг семантик ва миллий хусусиятларини¹⁸, Э.Давлятова Ғарбий Европа тилларидан ўзлашган сўзларни, А.Худойкулов рус ва ўзбек расмий ҳужжатларидаги экзотизмларни¹⁹, З.Собирова ўзбек ва инглиз тиллари туризм лексикаси таркибидаги реалиялар ва уларнинг таржимада берилиши масаласини ўргандилар²⁰, бироқ ўзбек тилшунослигида муқобилсиз лексика муаммоси монографик планда тадқиқ этилмаган.

Диссертация тадқиқотининг диссертация бажарилган олий таълим муассасасининг илмий-тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги. Диссертация Наманган давлат университети илмий-тадқиқот ишлари режасининг “Ўзбек адабиётининг хорижда ўрганилиши ва чет тили ўқитишнинг муаммолари” банди доирасида бажарилди.

Тадқиқотнинг мақсади муқобилсиз лексиканинг семантик ва функционал хусусиятларини ёритишдан иборат.

Тадқиқотнинг вазифалари:

жаҳон ва ўзбек тилшунослиги ҳамда таржимашунослигида муқобилсиз лексика талқинига оид қарашларни қиёсий ўрганиш ва умумлаштириш;

муқобилсиз лексиканинг ўзига хос лисоний белги-хусусиятларини изоҳлаш;

ўзлашма сўзлар ва муқобилсиз лексика муносабатини ёритиш;

муқобилсиз лексиканинг юзага келтирувчи лингвистик ва экстралингвистик омилларни очиқ бериш;

муқобилсиз лексиканинг турларини тавсифлаш ва мавзуий жиҳатдан таснифлаш, семантик-функционал ва услубий хусусиятларини ёритиш.

¹⁴ Тажибоев Б. Р. Ўзбек тили миллий-маданий бирликларининг ассоциатив тадқиқи: Филол. фан. фалс. фан. док. ... дис. – Тошкент, 2020. – 134 б.

¹⁵ Досбаева Н. Т. Ўзбек насрий адабиётидан инглиз тилига таржималарнинг лингвомаданий таҳлили: Филол. фан. доктори (DSs) ... диссер. автореф. – Тошкент, 2021. – 50 б.

¹⁶ Исаева Ш.М. Юсуф Хос Ҳожиб асарининг инглиз ва рус тилидаги таржималарида эквиваленти бўлмаган лексиканинг лингвомаданий жиҳатлари: Филол. фан. фалс. фан. док. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2022. – 59 б.

¹⁷ Содиқов З. “Қутадғу билиг” таржималарининг қиёсий–типология таҳлили. – Тошкент: Фан, 2007. – 176 б.; Содиқов З. Қадимги туркий реалиялар таржимаси. – Наманган, 2021. – 98 б.

¹⁸ Ширинова Р. Диний реалияларни бадиий таржимада қайта яратишнинг айрим тамойиллари (француз адабиётининг ўзбек тилидаги таржималари мисолида): Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 2002. – 133 б.

¹⁹ Давлятова Э. Мустақиллик даври ўзбек тилидаги Ғарбий Европа ўзлашмаларининг маданиятлараро тадқиқи: Филол. фан. фалс. док. ... дисс. автореф. – Термиз, 2021. – 58 б.; Худойкулов А. Рус ва ўзбек расмий ҳужжатларида инглизча ўзлашмалар (ўтмиш ва ҳозирги замон ҳолати): Филол. фан. фалс. док. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2020. – 54 б.

²⁰ Собирова З. Ўзбек ва инглиз тилларидаги туризм терминларининг типологияси, ўзаро берилиши ва лексикографик талқини: Филол. фан. фалс. док. ... дисс. автореф. – Бухоро, 2021.

муқобилсиз лексикага мансуб лакуна, ономастик бирликлар, фразеологизмлар, экзотик лексика, термин ва бошқа бирликларнинг функционал-семантик ҳамда миллий-маданий жиҳатларини очиб бериш.

Тадқиқотнинг объекти сифатида ўзбек ва инглиз тиллари изоҳли луғатлари, луғат-маълумотномалар, инглиз-ўзбек, ўзбек-инглиз икки тилли таржима луғатлари, оммавий ахборот воситалари материаллари, инглизчадан ўзбекчага, ўзбек тилидан инглизчага таржима қилинган бадиий асарлар.

Тадқиқотнинг предмети муқобилсиз лексиканинг семантик ва функционал хусусиятлари ташкил этади.

Тадқиқот усуллари. Мавзуни ёритишда тавсифлаш, таснифлаш, қиёслаш, компонент таҳлил, чоғиштириш, умумлаштириш усулларидан фойдаланилди.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги:

муқобилсиз лексиканинг ономастик кўламдаги лисоний мақоми, ўзлашма сўзлар билан тарихий-этимологик манбасига кўра муштарак ва функционал-семантик фарқли жиҳатлари далилланган;

муқобилсиз лексиканинг юзага келиши билан боғлиқ тиллар ҳамкорлиги, алоқаси билан боғлиқ лингвистик ва халқлараро ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, илмий, маданий экстралингвистик омиллар, таржима матнида қўлланиши билан боғлиқ функционал, услубий моҳияти очиб берилган;

муқобилсиз лексиканинг тилдаги семантик-функционал ва таржимадаги миллийлик, экспрессив-эмоционаллик, бадиийлик, тарихийлик ифодалаш билан боғлиқ услубий хусусиятлари бадиий ҳамда публицистик матнлар таржималари мисолида изоҳланган;

муқобилсиз лексиканинг лексик, фразеологик, ономастик типлари ва экзотик лексика, лакуна, термин, антропоним, топоним, гемероним, геартоним каби турларининг ўзига хос лексик-семантик ва тил ҳамда нутқдаги функционал жиҳатлари очиб берилган.

Тадқиқотнинг амалий натижалари қуйидагилардан иборат:

муқобилсиз лексиканинг бадиий ва публицистик матндаги услубий аҳамияти ҳамда лисоний вазифалари ёритилган;

муқобилсиз лексиканинг семантик хусусиятлари ва функционал имкониятлари тадқиқи орқали уларнинг тил ўргатиш амалиётида фойдаланилиши кўрсатиб берилган;

экзотик лексика, лакуна, термин, фразеологизм ва ономастик бирликларнинг муқобилсиз лексика сифатидаги миллий-маданий функционал ҳамда услубий хусусиятлари очиб берилган;

муқобилсиз лексиканинг юзага келишидаги лингвистик ва экстралингвистик омиллар таҳлили орқали тил лексик сатҳи тараққиётидаги ички ҳамда ташқи омиллар аниқланган;

муқобилсиз лексиканинг таржима матнидаги вазифаси ва услубий хусусиятлари ёритилган.

Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги диссертация юзасидан илмий фикрларнинг тўлиқ ўрганилганлиги, тадқиқ қилинган материаллар ўзбек ва инглиз тиллари табиатидан келиб чиққан ҳолда хулоса қилиш

имконини берганлиги, уларнинг асослилиги, методологик пухталиги, мавзу бўйича илмий асосланган назарий хулосалар чиқарилганлиги, таклиф, тавсия ва хулосаларнинг амалиётга жорий этилганлиги билан белгиланади.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти.

Диссертациянинг илмий аҳамияти шундаки, ўзбек тилшунослигидаги муқобилсиз лексикага оид илмий-назарий қарашларни бойитишга, уларнинг таржима матнидаги ўрни, лингвистик хусусиятларини аниқлашда илмий асос бўлиб хизмат қилиши билан изоҳланади.

Диссертациянинг амалий аҳамияти ундаги илмий-назарий фикр ва хулосалардан “Таржима назарияси ва амалиёти”, “Тилшунослик назарияси”, “Лингвомаданиятшунослик”, “Лингвоўлкашунослик”, “Матн лингвистикаси” фанлари бўйича ўқув қўлланмалар, турли типдаги луғатлар, маъруза матнлари яратишда қўлланиши мумкинлиги билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг жорий қилиниши. Муқобилсиз лексиканинг семантик-функционал хусусиятлари бўйича олиб борилган илмий натижалар асосида:

муқобилсиз лексиканинг тилдаги семантик-функционал ва таржимадаги миллийлик, экспрессив-эмоционаллик, бадийлик, тарихийлик ифодалаш билан боғлиқ услубий хусусиятларига доир таҳлил ва талқинлардан Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетида “UzNutq Sintezator” номли компьютер дастури маълумотлар базасида ўзбек тилидаги муқобилсиз лексикани ва унга доир изоҳларни беришда BV-Atex-2018 (143) рақамли “Кўзи ожиз шахслар учун компьютер техникасидан фойдаланиш, матнларни ўқиш ва ёзиш имконини берувчи ўзбек тилига асосланган гапирувчи дастурий таъминот ва овоз синтезаторини ишлаб чиқиш” давлат амалий гранти лойиҳаси доирасида фойдаланилган (Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетининг 2022 йил 2 июндаги 04/1-1076-сон маълумотномаси). Натижада ўзбек тилига асосланган гапирувчи дастурий таъминот ва овоз синтезатори мукаммалашган;

муқобилсиз лексиканинг лексик, фразеологик, ономастик типлари ва экзотик лексика, лакуна, термин, антропоним, топоним, гемероним, геартоним каби турларининг ўзига хос лексик-семантик ва тил ҳамда нутқдаги функционал жиҳатлари, қўлланишидаги ижобий ва салбий жиҳатларга доир натижалардан Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетида OT-A1-018 рақамли “Ўзбек тили ва унинг таржимаси билан боғлиқ электрон ва банк-молия терминларининг кўп тилли луғатларини яратиш” давлат амалий гранти лойиҳаси доирасида фойдаланилган (Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетининг 2022 йил 2 июндаги 04/1-1077-сон маълумотномаси). Натижада муқобилсиз лексика сирасига кирувчи банк-молия терминларининг изоҳи илмий-назарий талқинлар билан мукаммаллашган;

муқобилсиз лексиканинг юзага келиши билан боғлиқ тиллар ҳамкорлиги, алоқаси билан боғлиқ лингвистик ва халқлараро ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, илмий, маданий экстралингвистик омиллар, таржима матнида қўлланиши билан боғлиқ функционал, услубий моҳиятига доир

хулосалардан 2021-2022 йилларда “�збекистон” телеканалининг “Бедорлик”, “Ижод завқи”, “Таълим ва тараққиёт”, “Миллат ва маънавият” эшиттиришларининг сценарийсини ёзишда фойдаланилган ва муаллиф билан суҳбатлар уюштирилган (Ўзбекистон миллий телерадиокомпаниясининг 2022 йил 06 июндаги 04-36-824-сон маълумотномаси). Натижада радиодастурларнинг таъсирчанлиги ортган, илмий далилларга бойлиги таъминланган.

Тадқиқот натижаларининг апробацияси. Диссертациянинг асосий натижалари 2 та халқаро, 7 та республика илмий ва илмий-амалий анжуманларида муҳокамадан ўтказилган.

Тадқиқот натижаларининг эълон қилинганлиги. Диссертация мавзуси бўйича жами 18 та илмий иш, жумладан, Ўзбекистон Республикаси Олий аттестация комиссияси томонидан фалсафа доктори диссертациялари асосий илмий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрларда 6 та мақола, шундан, 2 таси хорижий ва 4 таси республика журналларида нашр этилган.

Диссертациянинг тузилиши ва ҳажми. Диссертация кириш, уч асосий боб, хулоса ва адабиётлар рўйхатидан иборат бўлиб, умумий ҳажми 134 бет.

ДИССЕРТАЦИЯНИНГ АСОСИЙ МАЗМУНИ

Тадқиқотнинг **кириш** қисмида мавзунинг долзарблиги ва зарурати асосланган, тадқиқотнинг ўрганилганлик даражаси, мақсади ва вазифалари, объект ва предмети тавсифланган, унинг республика фан ва технологиялари ривожланишининг устувор йўналишига мослиги кўрсатилган, тадқиқот усуллари, илмий янгилиги ва амалий аҳамияти очиб берилган, тадқиқот натижаларини амалиётга жорий қилиш, нашр этилган ишлар ва диссертация тузилиши бўйича маълумотлар келтирилган.

Диссертациянинг **“Муқобилсиз лексиканинг назарий масалалари”** номли 1-бобида муқобилсиз лексиканинг лисоний мақоми, маъно-мундарижаси, талқини ва тадқиқи масалалари ёритилган.

Бобнинг **“Муқобилсиз лексиканинг лисоний мақоми ва ўзига хос лисоний белги-хусусиятлари”** номли 1-бўлимида муқобилсиз лексиканинг ўзига хос лисоний қирралари, тил луғат таркибидаги ўрни, ўзлашма ва қўлланма сўзлар билан боғлиқ жиҳатлари таҳлили берилган.

Тилшунослик ҳамда таржимашуносликда *эквивалент*, *эквивалентлик*, *муқобиллик* ва *муқобилсизлик*, *муқобил лексика* ва *муқобилсиз лексика* терминлари бир-бирига зид қўйилади.

Эквивалент (лот. *aequus* – тенг ва *valens* – қимматли, аҳамиятли) – бирор нарсанинг ўрнини боса оладиган ёки унинг ифодаси бўлиб хизмат қиладиган тенг баҳоли, тенг қимматли нарса ёки миқдор.²¹

Таржимашуносликка оид терминологик луғатларда *эквивалент*, *эквивалентлик* термини қуйидагича изоҳланган:

1. Эквивалент (лот. *aequivalens*; рус. *равноценное, разнозначенное*,

---

²¹ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2005. – 10-ж. – Б. 150.

равносильное; ўзб. *тенг баҳоли, тенг қийматли, тенг кучли*) Икки тилда, контекстсиз ҳам, маънолари бир-бирига монанд ва бир-бирини ўрнини қоплай оладиган мақол, матал ва идиомаларни эквивалент бирикма деб қабул қилинади. Эквивалент бирикмаларга қуйидагиларни мисол келтириш мумкин: *куй железо пока горячо – темирни қизигида бос; проходят красно нитью – қизил ип бўлиб ўтмоқ.*

2. Аслият ва таржима матнидаги лисоний бирликларнинг ўзаро ва тўла мос келиши.

Ўзбек тилида истиқлол йилларида *эквивалент, эквивалентлик* сўзлари ўрнида *муқобил, муқобиллик* луғавий бирликлари қўллана бошланди²².

Таржима назариясига доир сўнгги дарсликларда ҳам *муқобиллик, таржимада муқобиллик муаммоси, таржимада муқобиллик турлари, таржимада муқобиллик даражаси* каби терминлар фаол қўлланмоқда²³.

Муқобил сўзи тарихий-этимологик жиҳатдан арабча бўлиб, асли *қарши турувчи, қарши, зид; ўрнини алмаштирувчи* маъноларини англатади.

Арабча *муқобил* сўздан ясалган *муқобилсиз* ва юнонча *лексика* луғавий бирликларидан ҳосил қилинган *муқобилсиз лексика* термини рус тилидан ўзлашган *безэквиваленая лексика* терминининг муқобилидир. Бу термин тилшунослик, таржимашунослик терминлари ва энциклопедик луғатларда ҳам қайд этилмаган.

Муқобилсиз лексика мураккаб, серқирра ҳодиса бўлиб, бир томондан, ўзлашма сўзлар қатлами билан, иккинчи томондан, қўлланма сўзлар билан боғлиқ бўлиб, таржима, асосан, бадий матнлар таржимаси билан боғлиқ ҳодиса сифатида лингвокультурологик, прагматик ёндашувни талаб этади. Айнан шунинг учун таржима билан боғлиқ лексик бирлик саналади. Шу нуқтаи назардан *муқобилсиз лексика* термини замонавий таржима назарияси, лингвокультурология ва бошқа соҳаларда фаол қўлланади.

Муқобилсиз лексика, муайян халқнинг тарихи, маиший турмуши, диний эътиқоди, сиёсий тузум, миллий-маданий ўзига хослиги, илм-фан тараққиётини ифода этувчи, бошқа тилга тўлиқ, айнан таржима қилиб бўлмайдиган лексик бирликлар қатламидир. Мазкур қатлам лингвокультурология, прагматика ва таржима назарияси учун ўта аҳамиятли. *Муқобилсиз лексика* муайян тил, лингвомаданиятларнинг ўзига хос миллий-маданий колоритини ифода этади. М., *Отабек меҳмонларни танчага ўтқазиб, фотиҳадан сўнг Ҳасаналидан сўради.* (А.Қодирий. Ўткан кунлар, 7-б.) *Otabek offered the guests to sit at the sandal area, and after a brief fatiha, he addressed Hasanali.* (Qodiriy A. The days Gone By, p.8.) *Бу кунги қорачопон ва қипчоқ низоларини сизга кўрсатай.* (А.Қодирий. Ўткан кунлар, 20-б.) *As an example, there is an enmity (hospitality) between Qorachopans and Qipchoks.* (Qodiriy A. The days Gone By, p. 19.)

Ёки: *Чала пишган шўрва келди, ичавердилар, домла бўлса аллақачон саллани чувалаб белига боғлаб олган.* (Ғ.Ғулом. Шум бола, 27-б.) – *Mullah*

²² Ҳожиев А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2002. – Б. 69, 132.

²³ Раҳимов Ғ. Таржиманазарияси ва амалиёти. 5220100 – “Филология”; 5120201 – “Таржима назарияси ва амалиёти (тиллар бўйича)” йўналишлари учун дарслик-мажмуа. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2016. – Б.52-64.

*had already tied his **salla** as a belt.* (G. Gulom. A Naughty Boy. p. 23.) *Баъзилари эшон почча дейди, баъзилари қори ака, баъзилари мулла ака дейди.* (F.Фуллом. Шум бола, 30-б.) – *Some people call me **eshon** brother in law, and some call me **Kori aka, Mulla aka.*** (G.Gulom. A Naughty Boy. p. 25.)

“Ўткан кунлар” романи таржимасида *танча, қорачопон, қипчоқ, фотиҳа* каби, “Шум бола” қиссасида *домла, салла, манти, кабоб, лағмон, эшон, қори ака, мулла ака* каби муқобилсиз луғавий бирликлар айнан таржимасиз, транскрипцияда берилган ва ўзбек лингвомаданияти, диний одатлар таъсири, тарихий-этник жараёнлар, гастрономик маданиятга хос белгиларни акс эттиришга хизмат қилган.

Тилшунослик, таржима назарияси ва амалиёти, лингвокультурология соҳаларидаги масалага доир қарашларни умумлаштирган ҳолда, муқобилсиз лексиканинг ўзига хос лисоний белги-хусусиятлари сифатида қуйидагиларни қайд этиш мумкин:

1. Муқобилсиз лексик бирликларни бошқа тилда семантик муқобили бўлмайди.

2. Муқобилсиз лексик бирликлар сирасига бошқа тилда семантик муқобили бўлмаган апеллятив лексика, фразеологик, паремиологик ва ономастик бирликлар, яъни оддий сўзлар, иборалар, мақол, матал ва атоқли отлар ҳамда қисқартма сўзлар киради.

3. Муқобилсиз лексик бирликларни (бир тилдан иккинчи тилга – аслият тилидан бошқа тилга) таржима қилиб бўлмайди.

4. Муқобилсиз лексика тилдаги ва таржима жараёнидаги лингвистик (лисоний) муқобилсизлик маҳсулидир.

5. Муқобилсиз сўзлар икки тил қиёсида, таржима матнлари, икки ва кўп тилли таржима луғатларида ёрқин кўринади.

6. Муқобилсиз лексикага мавзуйий жиҳатдан экзотик лексика, лакуна, вульгаризм, варваризм, жарго, арго, этнографизм ва лингвокультурема каби миллий-маданий тушунча, нарса-буюм, воқеа-ҳодисаларни ифодаловчи луғавий бирликлар мансубдир.

7. Муқобилсиз лексика таржима матнларида транскрипция, транслитерация, калькалаш ва изоҳлаш усулларида берилади.

8. Муқобилсиз бирликлар таржима тилига хос ёзувда, имлонинг график, тарихий-этимологик тамойилларида берилади.

9. Муқобилсиз луғавий бирликлар бир тилдан иккинчи тилга халқлар ва миллатлараро ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, миллий-маданий алоқалар, ҳамкорлик ва бадий, илмий, публицистик таржима воситасида ўтиши ҳамда ўзлашиши мумкин.

10. Муқобилсиз лексика ўзлашма ва қўлланма сўзлар қатламига мансуб бўлади.

11. Таржима матнларида муқобилсиз лексикани бериш, қўллаш, изоҳлаш таржимондан алоҳида маҳорат ва иқтидорни талаб этади.

Фикрларимизни кураш спортига хос *чала, ёнбош* каби муқобилсиз терминлар ҳам тасдиқлайди. Ҳозирги кунда кураш спорти терминологиясида фаол қўлланаётган *чала* муқобилсиз сўзи *охирига етказилмаган,*

тамомланмаган ҳаракатни; ёнбош сўзи елкадан ошириб йиқитиладиган усул ва шу усулга берилган баҳони англатади.²⁴

Муқобилсиз лексика ва ўзлашма сўзлар муайян умумий жиҳатларга эга. Маълумки, дунёда соф тилнинг ўзи йўқ. Барча тиллар луғат таркибида ўзлашма сўзлар маълум даражада мавжуд.

Ўзбек тили луғат таркибида арабча, форсча, русча, европача, хитойча ва мўғулча ўзлашма сўзлар мавжуд. Ўзлашма сўзлар ҳам муқобилсиз сўзлар сирасига киради, муқобили бўлмаганлиги учун айнан ўзлашган, бироқ вақтлар ўтиши билан ўзлашма сўзга муқобил бирлик топилиши ҳам мумкин. *М., район – туман, стоянка – тўхташ жойи, мель – бўр,*

Муқобилсиз лексика ва ўзлашма сўзнинг умумий жиҳати уларнинг чет тилига мансублигидадир. Уларнинг фарқли жиҳати ўзлашма сўз бошқа тил луғат таркибидан, изоҳли луғатларидан ўрин олиши, фаол қўлланиши мумкин, муқобилсиз сўзларнинг барчаси тилга ўзлашмайди, таржима матнида қолади, яъни қўлланма сўзлардир. Демак, муқобилсиз лексик бирликларнинг барчаси тилга ўзлашмаслиги, бир қисми қўлланма сўзлигича қолиши каби жиҳатлари билан ўзлашма сўзлардан фарқланади.

Бобнинг **“Муқобилсиз лексиканинг талқини ва тадқиқи”** номли 2-бўлимида жаҳон, жумладан, рус ва ўзбек тилшунослигидаги муқобилсиз лексикага доир талқин ва тадқиқотлар таҳлили берилган, умумлаштирилган.

Тилдаги муқобилсизлик ва муқобилсиз лексика жуда қадимий ҳодиса. Бу масалани гарчи муқобилсиз сўзлар ёки лексика деб номламаган бўлса-да, тилшуносликда илк марта Алишер Навоий ўрганган. Олим бундан олти аср муқаддам ўзбек тилини ўша даврда бадий адабиёт учун анъана бўлиб қолган форс тилига қиёслаб, бу тилдан ҳеч қолишмаслигини, ҳатто баъзи ўринларда устунроқ туришини илмий жиҳатдан ҳам исботлаб бермоқни ўз олдига мақсад қилиб қўйди. Ана шу мақсадда икки тилнинг чоғиштира грамматикасига бағишланган *“Муҳокамат ул-луғатайн”* асарини яратди²⁵.

Алишер Навоий халқ тилидан форсий тилда муқобили бўлмаган *қувормоқ, қуруқшамоқ, ушармоқ, жийжаймоқ, ўнгдаймоқ, чекримак, думсаймоқ, умунмоқ, торикмоқ, алдамоқ, арғадамоқ, ишанмак, игланмак, айланмоқ, эрикмак, игранмак, овунмоқ, қистамоқ, қийнамоқ, қўзгалмоқ, соврилмоқ, чайқалмоқ, девдашмоқ, қийманмоқ, қизганмоқ, никамақ, сайланмоқ, танламоқ, қимирдамоқ* каби юзта феълни келтиради. Бу сўзлар олимнинг талқинича, қуйидаги хусусиятларга эга: *“Бу юз лафздурки, ҳариб мақосидадосида таъйин қилибдурларки, ҳеч қайси учун сорт тилида лафз ясамайдурларки, барчаси муҳтожун илайҳдурки, такаллум чоғида киши анга муҳтож бўлур. Кўпи андоқдурки, асло анинг мазмунин тафҳим қилмоқ бўлмас ва баъзиники, англатса бўлғай, ҳар лафз тафҳими учун неча лафзни таркиб қилмағунча бўлмас...”*²⁶. Демак, юқоридаги сўзлар муайян тушунчани фикрлаш жараёнида аниқ ифодалаш эҳтиёжи туфайли яратилган, ҳар

²⁴ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2020. 2-жилд. – Б.37.

²⁵ Нурмонов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи. – Тошкент: Ўзбекистон, 2002. – Б.85.

²⁶ Навоий, Алишер. *Муҳокамат ул-луғатайн*. Мукамал асарлар тўплами. – Тошкент: Фан, 2000. – 16-т. – Б.13.

бирининг тилда ўрни, маъноси бор. Бу асардаги у ёки бу сўзнинг форс тилида муқобилсизлигига доир талқинларда янада ойдинлашади: “Яна ғизо ва ҳар таомки, еса бўлур, *егулик* дерлар ва сорт элининг кўпи, балки барчаси емакни ҳам, ичмакни ҳам “хўрдани” лафзи бирла адо қилурлар”²⁷.

Муқобиллик (эквивалентлик) ва муқобилсизлик (эквивалентсизлик) тушунчалари замонавий тилшуносликка илк бор Е.М.Верещагин ва В.Г.Костомаровлар томонидан илмий муомалага киритилган бўлиб²⁸, мазкур масалага доир муаммолар инглиз таржимашунослиги ва тилшунослигида ҳам тадқиқ этилган. Т.Сэйвори муқобилсизлик ҳақида фикр юритиб: “Таржимада тўлдириб бўлмайдиган тиллардаги бўшлиқлар туфайли яна бир муаммо вужудга келади, чунки бир тилда таниш бўлган сўз учун бошқа бирида эквивалент топилмайди”, – деб ёзади²⁹.

Муқобилсиз лексика термини илмий адабиётларда турлича тавсифланади. Муқобилсиз лексика масаласи тадқиқотчиларини шартли равишда икки гуруҳга ажратишимиз мумкин:

1. Л.В.Шерба, Г.В.Шатков, А.С.Бархударовларнинг фикрига кўра, муқобилсиз лексика таржима қилинмайди ва бошқа тилда тўлиқ ёки қисман муқобилларга эга эмас.

2. Г.В. Чернов, А.О. Иванов Е.М. Верещагин ва В.Г. Костомаровлар муқобилсиз лексиканинг бошқа тил ва маданиятда баъзи бир муқобили мавжуд, деб даъво қиладилар.

А.А.Леонтьевнинг фикрича, “Муқобилсиз лексиканинг ўзига хос хусусияти доимий мослик орқали бошқа тилларга таржима қилинмаслиги, бошқа тилнинг баъзи сўзларига мос келмаслиги”дир.³⁰

Рус тилшунослигида муқобилсиз лексиканинг лингвокультурологик хусусиятларига оид тадқиқотлар ҳам мавжуд, жумладан, Дж.А.Хоссейн рус тили муқобилсиз лексикасининг лингвокультурологик асосларини ёритган.³¹ Маълумки, ҳеч бир тилни маданиятдан айри ҳолда тасаввур этиб бўлмайди. Тил нафақат жорий маданиятни, балки ўтмишдаги маданиятни ҳам ифодалаб бера олади ва буни авлоддан-авлодга етказиши. Олим ана шу хусусиятдан келиб чиқиб, рус тили муқобилсиз лексикасини бевосита шу халқ моддий ва маънавий маданияти билан боғланган ҳолда тадқиқ этади.

Тилшунослик ва таржимашуносликда *муқобилсиз лексика* термини турлича талқин этилади. Муқобилсиз лексика масаласи дастлаб Г.В.Шатков ва Г.В.Чернов³² томонидан русча-норвегча ва русча-инглизча лексемалар воситасида ўрганилган. Улар муқобилсиз лексика таркибига турли луғавий бирликларни киритишган, лекин тадқиқот учун асосий материал сифатида

²⁷ Навоий, Алишер. Ўша асар, 20-б.

²⁸ Верещагин Е.М. Язык и культура / Е.М.Верещагин, В.Г.Костомаров. – 3-е, изд., перераб. и доп. – М., 1983. – С. 15.

²⁹ Savory T. The art of translation / T. Savory. – London, 1957. – P.14.

³⁰ Леонтьев А. А. Русский язык в современном мире. – М.: Наука, 1974. – С. 134.

³¹ Хоссейн Дж.А. Лингвокультурологические основы изучения русской безэквивалентной лексики: С позицией носителя персидского языка: автореф. дисс. канд. наук. – М., 2004. – С. 24.

³² Шатков В.Г. Перевод русской безэквивалентной лексики на норвежский язык. – М., 1952. – С. 22. Чернов Г.В. Вопросы перевода русской безэквивалентной лексики на английский язык. – М., 1958. – С. 24.

реалиялар танланган.³³

Г.В.Шатков тилшунослик ва таржимашуносликда биринчилардан бўлиб “муқобилсиз лексика (эквивалентсиз лексика)” терминини қўллайди ва муқобилсизликни “бир тилдаги сўзларнинг бошқа тилда мутлақ ёки қисман мавжуд эмаслиги”, дея таърифлайди. Муқобилсиз лексика – айна тарихий даврда бошқа тилнинг лексикасида “тайёр”, аниқ муқобили бўлмаган сўз ёки унинг кўчма маъноларидан бири. Муқобилсиз лексика таркибига муаллиф атоқли отлар, реалиялар, миллий ўзига хос экспрессив бўёқдорликка эга сўзлар, субъектив баҳо шакллари, кўчма маъноли сўзларни киритади. Олим муқобилсиз лексиканинг ўзига хос тури сифатида диалектизм, архаизм ва тақлид сўзларни қайд этади³⁴

Г.В.Чернов эса XX асрнинг 50-йиллари публицистик матнлар асосида рус тили муқобилсиз лексикасининг инглиз тилига таржимаси масалалари билан шуғулланган. Муқобилсизлик деганда муаллиф “таржима қилинадиган тилнинг луғавий таркибида лексик бирликнинг барча ёки қайсидир бир маъносининг муқобили мавжуд эмаслиги”ни тушунади.³⁵

Муқобилсиз лексиканинг мукамал талқинини Л.С.Бархударов берган. У муқобилсиз лексика деганда, маълум бир тилдаги лексик бирликларнинг бошқа тил луғат таркибида ҳеч қандай ва баъзан қисман муқобилига эга бўлмаган ҳолатини назарда тутди³⁶. Олим муқобилсиз лексикага атоқли отлар, корхона, ташкилот, оммавий ахборот воситалари номлари, географик номлар, реалиялар – бошқа тилда сўзловчи одамларнинг амалий тажрибасида реал ҳаётида мавжуд бўлмаган предметлар ва воқеа-ҳодисаларни билдирувчи сўзларни, “тасодифий лақналар”ни киритади. Мисол сифатида инглиз тилида немис ва француз тили луғатларида рус тилидаги “сутка” сўзининг маъносига мос келадиган лексик бирлик йўқ ва бу тушунчани немис ва француз тилларига изоҳлаб ўгиришга тўғри келади ёки соатлар миқдорига ишора қилиш йўли билан, масалан, “24 Stunden”, “les 24 heures” ёки ҳаракатнинг узлуксизлиги, кечаю-кундуз давом этиши таъкидланса, “Tag und Nacht”, “jour et nuit” сўз бирикмалари билан ишлатилишини кўрсатиб ўтади

Л.С.Бархударовнинг фикрича, “муқобилсиз лексика” термини фақатгина у ёки бу лексик бирликнинг бошқа тил луғавий таркибида ифодаловчи мавжуд эмаслигини кўрсатади.³⁷

В.Н.Крупнов муқобилсиз лексикага доир изланишлар олиб борган бўлса-да, унинг моҳиятини тўла очиб бермайди ва муқобилсиз лексикани “айни таржиманинг ривожланиш босқичида муқобилига эга бўлмаган, предмет, жараён ва ҳодисаларни англатувчи сўзлар ҳамда сўз бирикмалари”, дея таърифлаган. У муқобилсиз лексикани икки гуруҳга бўлади:

1. Ўгириш жараёнида таржима тилида ҳали муваффақиятли муқобили топилмаган лексик бирлик (яъни муваққат муқобилсизлик).

2. Таржима тилида умуман муқобиллари бўлмаган луғавий бирликлар, яъни муқобилсиз лексика.³⁸

³³ Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: 1969. – С.381

³⁴ Шатков В. Г. Перевод русской безэквивалентной лексики на норвежский язык. –М., 1952. – С. 57-58

³⁵ Чернов Г. В. Вопросы перевода русской безэквивалентной лексики на английский язык. – М., 1958 – С. 3.

³⁶ Бархударов Л. С. Язык и перевод. – М., 1975. – С. 94-95.

³⁷ Бархударов Л.С.Теория перевода и переводческая практика. –200 с.

Ўзбек олимлари томонидан муқобилсиз лексика тилшунослик ва таржима назарияси нуқтаи назаридан таҳлил қилинган. Бу борада дастлабки фикрлар Ғ.Саломовга тегишли. Олим муқобилсиз лексика сирасига кирувчи реалія масаласига илмий муносабат билдирган. Жумладан, олим реаліяларни “хос сўзлар” сифатида қайд этиб, улар миллий ва маҳаллий колорит компоненти эканлигини таъкидлайди³⁹.

Р.Файзуллаеванинг диссертациясида ҳам муқобилсиз лексика, жумладан, реалія муаммосига муносабат мавжуд⁴⁰.

Муқобилсиз лексика таркибига кирувчи реаліяларнинг лисоний хусусиятлари, варваризм, экзотизм, локализм, лакунеологизм, коннотация ҳодисаларидан фарқли жиҳатлари, муқобилсиз лексика доирасидаги ўрни каби масалалар З.Содиқов томонидан махсус ўрганилган⁴¹.

Муқобилсиз лексикага тилшунослик нуқтаи назаридан ёндашув Э.Бегматов ва Н.Улуқов тадқиқотлари билан боғлиқ. Э.Бегматов *қўлланма сўзларни* 2 гуруҳга ажратади:

1. Экзотик лексика ёки экзотизмлар.

2. Киритма сўзлар ва иборалар, яъни чет тили киритмалари.⁴²

Муқобилсиз лексикага мансуб ўзбекча диний матн экзотизмлари Н.Улуқов томонидан тадқиқ этилган.⁴³

Сўнгги пайтларда ўзбек тилшунослигида лингвокультурологияга оид адабиётларда муқобилсиз лексика таҳлиliga ҳам алоҳида аҳамият берилмоқда ва миллий ўзига хос лексик бирликлар қаторида қайд этилмоқда. Жумладан, А.Маматов томонидан эквивалентсиз сўзлар экзотизмлар деб аталиши, улар нафақат бегона маданиятни ифодалаб, уларнинг компонентларини ташкил қилиши ва изоҳлаш, балки тимсоллаштирилиши, *spiker, shilling* сўзлари Англия, *яйлов, қишлоқ, ариқ* Ўрта Осиё халқлари маданияти билан мустаҳкам боғланиши; *сакура, икебана* – япон маданиятининг белгилари, *баз, курен, майдан* – Дон казаклари турмушига оидлиги қайд этилган.⁴⁴

Н.Досбаева таржимада эквивалентсизлик ҳамда унинг назарий асосларини лингвомаданий аспектда ўрганди. Айниқса, олиманинг лакуна ва лакунарлик хусусидаги фикрлари аҳамиятли.⁴⁵

Муқобилсиз лексикага тилшунос, таржима назарийчилари ва лингвоўлкашунослик бўйича мутахассислар томонидан тақлиф этилаётган таърифлар ва талқинлар ўртасидаги фарқ шундаки, лингвоўлкашунослик соҳасидаги мутахассислар муқобилсиз лексика тушунчасига дидактик нуқтаи назардан ёндашадилар ва мазкур лексик бирликларни шарҳлаш зарур, деб ҳисоблайдилар. Лингвоўлкашунослик учун муқобилсиз лексик бирликнинг

³⁸ Крупнов В. Н. В творческой лаборатории переводчика: Очерки по проф. переводу. – М. Междунар. отношения, 1976, – 154 с.

³⁹ Саломов Ғ. Таржима назариясига кириш. – Тошкент: Ўқитувчи, 1978. – 231 б.

⁴⁰ Файзуллаева Р. Научный колорит и художественное произведение. АКД. – Ташкент, 1972.

⁴¹ Содиқов З. Қадимги туркий реаліялар таржимаси. – Наманган, 2021. – 120б.

⁴² Ўзбек тили лексикологияси. – Тошкент: Фан, 1981. – Б.46

⁴³ Улуқов Н. Экзотик лексика. – Тошкент, 2011. – Б. 39

⁴⁴ Маматов А. Замонавий лингвистика. –Тошкент, 2019. – Б. 43.

⁴⁵ Досбаева Н. Т. Ўзбек насрий адабиётидан инглиз тилига таржималарнинг лингвомаданий таҳлили: Филол. фан. док. (DSs) ... диссер. автореф. – Тошкент, 2021. – 50 б.

мазмунни, яъни сўзнинг ички тузилиши муҳимдир, таржима назарияси ва амалиёти учун эса, муқобилсиз лексик бирликларнинг бошқа тилга қандай воситалар ёрдамида таржима қилиниши, яъни ташқи тузилиши, ифода тузилишини ўрганиш бош мезондир. Демак, муқобилсиз лексика тиллар алоқаси, бадиий таржима, таржима назарияси, матн прагматикаси, лингвокультурология, этнолингвистика учун аҳамиятли, серқирра лисоний ҳодиса ҳисобланади. Бундай лексемалар ўзига хос мазмуний мундарижага, услубий хусусиятларга эга бўлади. Муқобилсиз лексика лингвистика, таржима назарияси ва амалиёти ҳамда лингвоўлкашунослик каби фанларнинг тадқиқот предмети ҳисобланади.

Диссертациянинг 2-боби “**Муқобилсиз лексиканинг тавсифи ва таснифи**”га бағишланган. Бобнинг 1-бўлимида “**Тилнинг луғат таркибида муқобилсиз лексика ва унинг юзага келтирувчи лингвистик ҳамда экстралингвистик омиллар**” таҳлил қилинган.

Маълумки, тил тараққиёти ички ва ташқи омилларга боғлиқ. Тил тараққиётининг ички омиллари тил сатҳларининг ўз манбаларига асосланса, ташқи омиллар халқлар, тиллараро муносабат ва ҳамкорлик жараёнидаги лингвистик ва экстралингвистик жиҳатларга боғлиқдир. Шунингдек, тил тараққиётида умумий ва хусусий қонуниятларни кузатиш мумкин.

Муқобилсиз лексиканинг юзага келиши бир қатор лингвистик ва экстралингвистик омиллар билан боғлиқ. В.Н.Крупновнинг фикрича, “муқобилсиз лексиканинг юзага келиши биринчидан, у ёки бу сабаб билан таржима этилаётган тилда ягона ва доимий муқобиллик йўқлиги ва иккинчидан, таржима қилинаётган тилда муайян лексик бирликнинг йўқлиги (ўша тушунчаларнинг мутлақ мавжуд эмаслиги) билан изоҳланади”⁴⁶. Мазкур талқин таржима масалалари, шунингдек, типологик ва қиёсий характердаги тадқиқотлар билан шуғулланувчи барча олимларнинг ишларида кузатилади.

Н.Досбаева тўғри таъкидлаганидек, “Эквивалентсиз лексика масаласининг энг муҳим ва долзарб муаммоларидан бири ушбу гуруҳдаги сўзларнинг пайдо бўлиши сабабларини аниқлашдир”.

Г.В.Черновнинг фикрига кўра, муқобилсиз лексик бирликларнинг юзага келишидаги асосий сабаблар қуйидагилардан иборат:

1. Таржима тили эгалари (халқ)нинг ҳаётида муайян предмет, ҳодисаларнинг мавжуд эмаслиги.

2. Айнан ўхшаш тушунчанинг йўқлиги.

3. Тилга хос лексик ва услубий (стилистик) хусусиятларнинг фарқланиши⁴⁷.

Таржима тилида муайян тушунчанинг мавжуд эмаслиги, айнан ўша предметнинг йўқлиги ёки таржима тилидаги сўзнинг маъноси аслият тилдаги сўз маъноси билан мос келмаслиги таржима нуқтаи назаридан унчалик муҳим аҳамиятга эга эмас. Г.В.Чернов бу ҳодисани муқобилсиз тушунчалар

⁴⁶ Крупнов В.Н. В творческой лаборатории переводчика: Очерки по профессионального перевода. – М., 1976. – 154 с.

⁴⁷ Чернов Г.В. Вопросы перевода русской безэквивалентной лексики на английский язык. – М., 1958. – С. 24

сифатида эмас, балки лексик бирликлар мазмунининг тафовути сифатида ўрганилса, тўғри бўлади, деб ҳисоблайди.

Л.К.Латишевнинг қарашича, лексик эквивалентсизлик иккита сабабга асосланган бўлиб, биринчи ва энг асосий сабаб шундан иборатки, аслият тили эгаларига яхшигина маълум бўлган ҳодиса ёки тушунча лексик тизимда ўз аксини топган, аммо у таржима тили вакилларига таниш эмас, ёки кам миқдорда таниш ҳамда ушбу тилнинг лексик тизимида акс этмаган бўлади. Эквивалентсизликнинг ушбу категориясини муаллиф “хос сўзлар” деб атайди ва бу гуруҳга фақатгина бир жамият вакилларининг моддий ва маънавий ҳаётига хос бўлган ва бошқаларникида мавжуд бўлмаган ҳодиса ва объектларни киритади. Эквивалентсизликнинг иккинчи сабаби сифатида олим турли тил эгаларининг оламни турлича кўришларида деб билади .

Бизнинг фикримизча, гап муқобилсизлик пайдо бўлишининг асосий сабаблари ҳақида кетар экан, унинг барча жиҳатларига ҳам эътибор қаратиш лозим бўлади. Г.В.Чернов муқобилсиз лексиканинг вужудга келиши билан боғлиқ барча омилларни тўғри ва асосли қайд этган.

А.О.Ивановнинг фикрича, “одатда бундай сабабларга қуйидагиларни киритишади ва айнан шу сабаблар асосида, шунингдек, эквивалентсизлик типлари ҳам таснифланади:

таржима тилининг халқи ҳаётида нарсанинг, ҳодисанинг мавжуд эмаслиги (моддий эквивалентсизлик);

таржима тилида айнан ўхшаш тушунчанинг йўқлиги (лексик-семантик эквивалентсизлик);

лексик-стилистик характеристикалар турлилиги (стилистик эквивалентсизлик)”⁴⁸. Олим бу сабабларни санаб ўтар экан, шуни таъкидлайдики, эквивалентсизликнинг моддий ва лексик-семантик турлари ўртасидаги фарқ муҳим эмас, чунки таржима тилида айнан ўхшаш тушунчанинг мавжуд бўлиши чуқур аҳамият касб этмайди.

Таҳлил ва далиллардан кўринадики, А.О.Иванов муқобилсизлик ва муқобилсиз лексиканинг юзага келиши борасида Л.С.Бархударов таснифини маъқуллайди ва муқобилсизлик сабабларини аниқлашда энг мақбул вариант семиотик тасниф эканлигини таъкидлайди⁴⁹.

Ҳар қандай тилда муқобилсиз лексик қатлам мавжуд. Бу қатлам юқоридаги омиллар ва турли манбалар асосида бойиб, такомиллашиб боради. Халқлар, миллатлараро сиёсий, иқтисодий, маданий алоқалар, ҳамкорлик, жумладан, таржима, яъни публицистик, бадий матнлар таржимаси тилда муқобилсиз лексиканинг юзага келишида манба вазифасини бажаради. Чунончи, газета ва журналлар ўзбек тилига инглиз, рус, немис, испан, араб, форс-тожик ва бошқа тиллардан жуда кўп муқобилсиз сўзларнинг кириб келишига восита бўлган ва бўлмоқда.

Муқобилсиз лексиканинг юзага келишида экстралингвистик омилларнинг ўрни катта, чунки турли халқ, жамият, миллат, мамлакат ва

⁴⁸ Иванов А.О. Безэквивалентная лексика: перевод, язык, культура: учеб. пособие. – СПб.: Филол. фак. С.-Петербур. гос. ун-та, 2006. – С.82.

⁴⁹ Иванов А.О. Безэквивалентная лексика. – Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский государственный университет, 2006. – С. 83.

давлатлар ўртасидаги тарихий, ижтимоий, маданий, сиёсий, иқтисодий ўзига хосликлар, техника, тараққиёти, илм-фан ривожини, дунёқараш ва миллий кадриятлар ўртасидаги тафовутлар билан узвий боғлиқ. Бу жараёнларни куйидагича гуруҳлаштириш мумкин:

1. Давлат бошқаруви ва сиёсий тизим ўртасидаги тафовутлар, ижтимоий формацияларнинг ўзгаришлар таъсирида. М., *спикер, сенатор, президент, стикер, сенат, селектор, маҳалла, овул* каби.

2. Тарихий тараққиётдаги ўзига хосликлар натижасида. М., *хон, амир, бек, рицарь, монарх, Big Ben, конгресс, лордлар палатаси, НАТО, ўрда, Кремль* каби.

3. Миллий кадриятлар, маросимлардаги ўзига хосликлар натижасида. М., *Наврўз, Halloween, Ҳолли, рожество, пасха, масленница* каби.

4. Миллий кийимлардаги ўзига хосликлар натижасида. М., *сари, дўппи, самбреро, чопон, кимоно, фрак, жинси, яктак* каби.

5. Миллий таомлар ўртасидаги тафовутлар натижасида. М., *пибимпон, ханчхонсик, кальби* (корейс таомлари), *паэлья* (испан миллий таоми), *харча* (грузин миллий таоми) каби.

6. Санъат ва маданиятдаги ўзига хосликлар натижасида: *ушоқ, мақом, сибизга, балалайка, лазги, лезгинка, реп, рок, поп, мюзик, икебана* каби.

7. Техника тараққиёти натижасида: *ноутбук, айфон, смартфон, фейсбук, гугль, онлайн, электромобиль* каби.

8. Ишлаб чиқаришнинг тараққиёти, турли корхона, муассаса, завод, фабрика кабиларга асос солиниши, янги маҳсулотларнинг ишлаб чиқарилиши билан боғлиқ тарзда янги атоқли номларнинг юзага келиши. М., *Samsung, Hyundai-Kia, Daewoo, Damas, Tico, Apple, Sony, Tesla, Artel, Ford, Ferrary* каби.

9. Жамиятда муайян тилга бўлган эътиборнинг кучайиши ва бошқа экстралингвистик омиллар таъсирида. М., *маркет, супермаркет, маклер, пайнет* каби.

10. Мамлакатлар, халқлар ўртасидаги фаол муносабатлар, айниқса, ижтимоий тармоқлар орқали алоқаларнинг мавжудлиги маҳсули сифатида. М., *электрон почта, телеграмм, зоом, платформа* каби.

Бобнинг иккинчи бўлимида “**Муқобилсиз лексиканинг тип (тур)лари**” ёритилган.

Муқобилсиз лексика таркибига кирувчи лисоний бирликлар таҳлили уларнинг бир неча типларга ажратиш зарурлигини кўрсатади. Бу жараён тилшунослик ва таржимашуносликка оид тадқиқотларда муайян даражада амалга оширилган.

Л.С.Бархударов муқобилсиз лексика сирасига куйидаги уч турдаги луғавий бирликларни киритади:

1. **Атоқли отлар, географик номлар, муассаса, ташкилот, газета номлари ва бошқалар.** Муқобилсиз лексика деганда нафақат кам маълум бўлган исмлар ва фамилиялар, балки ички шаклга эга бўлган, яъни мотивлашган исмлар, биринчи навбатда, “тапирувчи исмлар” тушунилади: *Молчалин, Скотиник, унтер Пришибеев* каби.

2. Реалиялар – бошқа тилда сўзлашувчи кишиларнинг амалий тажрибасида мавжуд бўлмаган нарса, тушунча ва ҳодисаларни ифодаловчи сўзлар, масалан, миллий таом номлари, кийимлар, яъни моддий ва маънавий маданият объектлари.

3. “Тасодифий (лакуналар) бўшлиқлар” – тиллардан бирининг, муайян сабабларга кўра, ўзга тилнинг луғат таркибида муқобили бўлмаган лексик бирликлари.

Олим тасодифий лакуналар деб, бир тилдаги лексик бирликларининг қайсидир сабабларга кўра бошқа тил лексик тизимида ўз лексик мувофиқликларига эга бўлмаслик ҳолатини кўрсатади.

Муқобилсиз лексика кенг қамровли бўлиб, тадқиқотчилар томонидан турлича таснифланади. А.О.Иванов муқобилсиз лексикани уч типини ажратади:

1. Референциал-муқобилсиз лексика. Муқобилсиз лексиканинг бу тури реалиялар; терминлар; фразеологизмлар; муаллифнинг индивидуал неологизмлари; семантик (тушунчавий) лакуналар; матнда кенг маънода қўлланилган сўзлар; маъноси таржима тилида фақат тавсифий таржима ёки турли хил трансформациялар орқали берилиши мумкин бўлган қўшма сўз (мураккаб сўз) типларини қамраб олади.

2. Прагматик муқобилсиз лексика. Муқобилсиз лексиканинг бу турига қуйидаги бирликлар мансубдир:

а) ҳудудий ва маҳаллий диалектизмлар, жаргонлар, арголар, табулашган сўзлар, архаизмлар, поэтизмлар ва бошқалар;

б) референт маъносини етказиш одатда қийин бўлмаган чет тилга хос қўшимчалар;

в) қўлланиши ҳар доим ҳам таржима тилидаги маъно тузилишига мос келмайдиган қисқартма (аббревиатура)лар;

г) субъектив баҳо ифодаловчи сўзлар;

д) ундовлар;

ж) тақлид сўзлар;

ф) ассоциатив лакуналар, яъни маълум бир тил эгаларининг онгида маълум қўшимча ассоциацияларга эга бўлган сўзлар, бошқа тилда сўзлашувчиларнинг онгида мавжуд бўлмаган сўзлар, масалан, русча “ворона” (қарға) “лапашанг” маъносида, ёки “гусь” (ғоз) – “ишончсиз, айёрроқ одам” ва ҳоказо.

Прагматик муқобилсизлик ИЯ (чет тили) ва ПЯ (таржима тили)нинг тегишли лексик бирликлари ўртасидаги прагматик маънонинг номувофиқлиги, яъни ушбу лексик бирликларнинг услубий хусусиятлари, регистрлари ёки уларнинг референт маънолари мос келганда ҳиссий бўёқларидаги мос келмаслик туфайли юзага келади.

3. Муқобил муқобилсиз лексика қуйидаги икки гуруҳдан иборат:

а) атоқли отлар (антропонимлар, топонимлар, фирма номлари, китоб ва фильмлар номлари ҳамда бошқалар);

б) реалия ва фразеологизмлар. Таржима усулига кўра уларнинг муқобилсизлиги ё референциал, ё прагматик бўлади.

Шу манбаларга таянган ва ижодий ёндашган ҳолда, муқобилсиз лексиканинг қуйидаги луғавий бирликлар киради:

1. Экзотик лексика.
2. Лақналар.
3. Терминлар.
4. Тақлид ва ундов сўзлар.
5. Миллий мурожаат бирликлари.

Диссертациянинг 3-бобида “**Муқобилсиз лексиканинг функционал-семантик ва услубий хусусиятлари**” таҳлил қилинган. Бобнинг 1-бўлимида “**Муқобилсиз лексиканинг лисоний вазифалари ва услубий хусусиятлари**” ёритилган.

Муқобилсиз лексика қуйидаги вазифаларни бажаради:

1. Муқобилсиз лексика маълум тарихий давр, воқеа-ҳодиса ҳақидаги информация ва ахборотларни йиғиш, жамлаш, умумлаштириш, тўплаш, ифодалаш, сақлаш ва узатиш билан **информацион, ахборот ифодалаш вазифасини** бажаради. М., 1277-нчи йилнинг куз кезларида бўлса керак, *Юсуфбек ҳожи Қаноатшодан* бир хат олди. *Қаноатшо Авлиё отадан* ёзар эди (Ўткан кунлар, 434-б.) – It must be autumn of 1277 when *Yusufbek-hadji* received a letter from *Qanootsho*. *Qanootsho* wrote the letter *Alviyo-ota*. (“Ўткан кунлар” таржимаси, Р. 380)

Романнинг инглизча таржимасида транскрипцияда берилган *Юсуфбек ҳожи, Қаноатшо* каби антропонимлар ва улар таркибидаги ижтимоий-сиёсий табақаларни ифодаловчи бирликлар, *Авлиё ота* агиотопоними ўзбек халқи ижтимоий-сиёсий ҳаётига доир тарихий воқеликлар ҳақидаги ахборотларни ифодалашга хизмат қилган.

2. Муқобилсиз лексика миллий, маданий воқеа-ҳодисалар тушунчасини ифодалаш билан **миллий-маданий функция** бажаради. Бу халқнинг миллий, маҳаллий, диний ҳаёти, қадриятлари, урф-одатлари, анъаналари, маросимлари билан боғлиқ муқобилсиз лексикага мансуб экзотик лексика ва лингвокультуремаларда ёрқин кузатилади. М., Ў.Ҳошимовнинг миллий қадриятларимиз ва дунёқарашимиз билан боғлиқ *инсоф* лингвокультуремаси ҳақидаги фикрлари ҳам буни тасдиқлайди: “*рус тили дунёдаги энг бой тиллардан бири. Унда “честность”, “порядочность”, “великодушие”, “долг”, “совесть” сингари теран маъно ташувчи сўзлар кўп. Бироқ менимча, улар “инсоф” деган сўз маъносини тўлиқ англамайди*”⁵⁰.

3. Муқобилсиз лексика сирасига мансуб терминлар илм-фан, техника ва технологияларнинг тараққиёти натижасида юзага келган, яратилган техник воситалар, асбоб-ускуналаор, илмий ғоялар ва қарашлар билан боғлиқ янги тушунчаларни барча халқлар ҳаётига кириб боришига, турли соҳаларда алоқаларни, ҳамкорликни таъминлашга хизмат қилади, илмий **умумийлик, муштаракликни ифодалаш вазифасини** бажаради. М., компьютер техникасига доир дастур номларини ва унга доир тушунчаларни ифодаловчи *Word, Excel, Power Point, Microsoft Access, монитор, файл, мегабайт, гигабайт, диск, флешка* каби терминлар мисолида ҳам бу ёрқин кузатилади.

⁵⁰ Ҳошимов Ў. Инсоф. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2010. – 228 б.

4. Муқобилсиз лексиканинг **апеллятив, вокатив этикет вазифаси**. Экспрессивлик бу ҳис-туйғуларни ифодалаш, репрезентация – ахборот бериш, апеллятивлик – ҳаракатга ундаш функцияси бўлиб, бу ундалмалар, буйруқ гаплар орқали амалга ошади. М., “Ўткан кунлар” романида *бек, бек йигит, ҳожжи, тақсир, мулла, ойим, уста ака, бегим* каби мурожаат бирликлари мазкур функцияларни бажарган:

– Бизни кечирасиз, *бек ака*, – деб Раҳмат узр айтди. (А.Қодирий. Ўткан кунлар, 7-б.) – Pardon for disturbing, *bek aka*. – Rahmat said apologizing. (The days Gone by, p.7.)

5. Муқобилсиз лексиканинг маълум бир қисми тарихийлик хусусиятига эга бўлиб, таржима матнида аслият тили эгаси бўлган халқнинг ўтмиши, ҳаёт тарзи, давлат бошқаруви, анъана ва қадриятларини ифодалаш билан **тарихий колоритни ифодалайди**. М., Халқ бунга ҳақли эди, чунки тинчсизликларни энди кўра-кўра жуда ҳам ўрганиб қолган, бу кун бўлмаса эртага ўзининг ботир бошисининг, *офтобачисининг*, хуллас ким бўлса ҳам бекларидан бирининг шундай тинчсизлик чиқаришига “мумкин ва бўладирғон иш” деб қарар эди. (А.Қодирий. Ўткан кунлар, 37-б.) – They had a right to react like that because they were accustomed to such events, if not today, then tomorrow there would be some of their rulers or a superman, or *oftobachi*, in short, someone from the *beks* and their minions. (The days Gone by, p. 36.)

Роман таржимасида *офтобачи, бек* муқобилсиз апеллятивлар ўзбек ва унга яқин бошқа айрим халқларнинг хонликлар давридаги ижтимоий-маиший ҳаёти ҳақидаги тарихий колоритни ифодалаш вазифасини бажарган.

6. Муқобилсиз лексика сирасига мансуб атоқли отлар – ономастик бирликлар: антропонимлар, топонимлар, хрононим ва геортонимлар муайян тарихий вақт бўлаги, воқеа-ҳодиса ва байрам ҳамда турли тадбирларни авлоддан авлодга, даврдан даврга олиб ўтиб, унинг тарихий хронологиядан мустаҳкам ўрин олиши ва сақланишига хизмат қилиши билан **эпистемик функция** бажаради. М., муқобилсиз лексика сирасига мансуб *Наврўз, Меҳржон* геортонимлари шу ном остида асрлардан асрларга, авлодлардан авлодларга ўтиб, бардавом яшаб келаётганида ҳам муқобилсиз лексиканинг эпистемик функцияси ёрқин кузатилади.

7. Муқобилсиз лексика муайян нарса-буюм, воқеа-ҳодиса билан боғлиқ ҳис-туйғу, эмоция, таъсирчанликни ифодалаш, эстетик таъсир этиш, яъни **экспрессив вазифа** ҳам бажаради.

Бадий матнларда муқобилсиз лексика шарқона ёки ғарбона руҳ ва бўёқ беришга ҳам хизмат қилади. М., А.Қодирий томонидан Шарқ аёлининг қиёфаси муқобилсиз сўзлар воситасида таъсирчан ифодаланган: *Ўзбек ойим тўйга борадирган хотинлардек ясанган, эғнида одми хонатлас кўйнак, бошида оқ шоҳи дакана, кўзида сурма эди*. (Ўткан кунлар, 356-б.) Контекстнинг инглизча таржимаси қуйидагича: *Uzbek oyim dressed up as if she was going to awdding party, putting **khan atlas** on, rich white turban on her head, darkned her eye shadow which **surma***. (The days Gone by, p. 308.)

8. Муқобилсиз ономастик бирликлар бадий матнда ономастик метафора, аллюзив ном, «сўзловчи» ном каби лингвопоэтик вазифаларда келади. М., комик эффект ҳосил қилишда лақаблар аҳамиятли: Бугун шу

ялангликда Тошкентнинг, Тошкентнинггина эмас, Бутун Ўрта Осиё музофотининг воизи *Кўса маддох* ваъз сўзлаши керак экан. (Ғ.Ғулом. Шум бола, 121-б.) – That day the speaker of Toshkent, not only Tashkent but all middle Asian's speaker *Kusa Maddoh* was supposed to speal his speech. (G.Gulom. A.Naughty Boy, p.112.)

Бобнинг 2-бўлимида “**Муқобилсиз лексиканинг лексикографик хусусиятлари ва таржимада бериш усуллари**” таҳлил қилинган.

Муқобилсиз лексикани ўрганишда изоҳли ва таржима луғатлари алоҳида аҳамиятга эга. Айниқса, ўзбек тили муқобилсиз лексикасини белгилашда, уларнинг тарихий-этимологик манбалари ва маъноларини ўрганишда икки томли “Ўзбек тилининг изоҳли луғати” (М: Рус тили, 1981) ва янги беш жилдли “Ўзбек тилининг изоҳли луғати” (Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2020) муҳим ва ноёб манба ҳисобланади. Биргина далил: “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”нинг ҳар икки наشري сўзлигидан ўрин олган *ц* ҳарфи билан бошланувчи барча сўзлар муқобилсиз лексикага мансуб: *цигара, циклон, цирконий, цирроз, цистит, цитология, цитрус, цунами* каби.

“Ўзбек тилининг изоҳли луғати”нинг янги наشري сўзлигидан ўрин олган муқобилсиз сўзларни тарихий-этимологик жиҳатдан қуйидагича гуруҳлаш мумкин:

1.Ўзбек тилига мансуб бошқа тиллар учун муқобилсиз сўзлар: *ертандир, идишқайтти, йўрма, кўмоч, жўва, атала, беқасам, белбоғ, бек, босволди, бўрикалла, намозшоматлас, олчин, сочпопук, тўн, чойхона* каби.

2.Арабча ўзлашма муқобилсиз сўзлар: *жадид, жаллод, жаҳрия, жизя, жиҳод, забар, зиж, зулҳижжа, зулқайда, идда, иймон, ийҳом, ифтор, кабиса, кап, каппон, карих, фотиҳа, оят, сура, таносиб, таяммум, ушр, фитр* каби.

3.Форсча ўзлашма муқобилсиз сўзлар: *кади, каллапаз, канақунжут, канда, капсан, карж, лаган, кориз, жувоз, жуволдиз, кампирак, абрбанд, адрас, андиша, баргак, бозор, намоз* каби.

4.Русча ўзлашма муқобилсиз сўзлар: терминлар: *завод, кадет, канат, каноп, кофта, косилка, байдарка, норка, окоп, отряд, пилорама, погон, подъезд, поезд, разряд, сольярка, съёмка, бочка, будильник, кубок* каби.

5.Юнонча ўзлашма муқобилсиз сўзлар: *епископ, зоология, ион, ипотека, ипподром, канон, кардиограмма, кардиограф* каби.

6.Лотинча ўзлашма муқобилсиз сўзлар: *аттестат, аудитор, империя, индекс, индустрия, инкубатор, инсулин, интеграция*, каби.

7.Инглизча ўзлашма муқобилсиз сўзлар: *акваланг, буклет, бульдог, буфер, жинси, зомби, импорт, инновация, интервью, интернет* каби.

8.Французча ўзлашма муқобилсиз сўзлар: *батальон, бассейн, батист, желатин, зонд, изолятор, инвентарь, интендант, интерьер* каби.

9.Немисча ўзлашма муқобилсиз сўзлар: *бушлат, камертон, капельмейстер, капитал, карат, карниз, крахмал, марка* каби.

10.Итальянча ўзлашма муқобилсиз сўзлар: *авизо, аккорд, альт, акварель, импровизация, интермедия, карикатура, октет, пицца* каби.

11.Испанча ўзлашма муқобилсиз сўзлар: *какао, банан, кокаин* каби.

12. Санскритча ва ҳиндча ўзлашма муқобилсиз сўзлар: *йога, браҳман, бахши, банорас, сандал, чит* каби.

13. Японча ўзлашма муқобилсиз сўзлар: *камикадзе, караоке, карате, оригами, соя* каби.

“Ўзбек тилининг изоҳли луғати”нинг янги нашрида берилган муқобилсиз лексиканинг соҳалараро статистикаси ва умумий кўлами қуйидагича:

№	Соҳалар	1-жилд	2-жилд	3-жилд	4-жилд	5-жилд
1	Ижтимоий-сиёсий лексика	35	25	12	7	6
2	Техника оид лексика	95	75	39	34	28
3	Динга оид лексика	12	15	7	11	8
4	Биологияга оид лексика	57	49	12	14	10
5	Санъатга оид лексика	30	34	23	10	12
6	Маиший турмуш ва кулинарияга оид лексика	49	48	36	12	16
7	Географияга оид лексика	33	26	8	8	12
8	Иқтисодга оид лексика	18	20	6	8	8
9	Математикага оид лексика	18	26	20	11	12
10	Кимёга оид лексика	21	36	21	12	8
11	Тилшуносликка оид лексика	16	18	29	11	11
12	Адабиётшуносликка оид лексика	11	14	19	8	13
13	Спортга оид лексика	18	23	11	14	11
14	Тиббиётга оид лексика	54	31	40	29	24
15	Қишлоқ хўжалигига оид лексика	16	13	7	7	8
16	Фалсафа ва ҳуқуққа оид лексика	25	10	9	6	8
17	Ҳарбий соҳага оид лексика	15	25	18	12	11
	Умумий миқдори	508	489	317	214	206

Ш.Бўтаевнинг инглизча-ўзбекча, ўзбекча-инглизча 80000 сўзлик луғатининг ўзбекча-инглизча қисмида 900 га яқин муқобилсиз сўзлар берилган⁵¹. Ундаги ўзбек тилига хос муқобилсиз лексикани мавзуй жиҳатдан қуйидагича гуруҳлаш мумкин:

1. Миллий маросим, урф-одат ва анъаналарни ифодаловчи муқобилсиз лексика: *ақиқа – celebration / entertainment in case of birth of child in the family, гўшанга – curtain, bridal curtain, ҳашар – hashar (collective free assistance), ирим-сирим – irim-chirim, пояндоз – carpet laid down for the arrival of guests, Наврўз – Navruz* каби.

2. Таомларни ифодаловчи муқобилсиз лексика: *атала – flour soup, айрон – ayran, a drink of thin yoghurt, бешбармоқ – bot chaste tree, ҳалим – halim (a stew made with meat and wheat flour), кулча – kulcha (a small round flat cake), палов – pilaf* каби.

3. Миллий либосларни ифодаловчи муқобилсиз лексика: *атлас – satin-cloth, varicolored cloth, белбоғ – sash, girdle, belt, дурра – small headscarf, алача – alacha (a hand – woven striped material), кавуш – leather slippers, lightweight shoes паранжи – paranja, women’s vell, ятак – light summer robe* каби.

⁵¹ Butayev Sh. English-uzbek, uzbek-english dictionary. – Toshkent, 2015.

4. Ўсимлик навлари (фитонимлар)ни билдирувчи муқобилсиз лексика: *алача – a tipe of melon, ҳандалак – handalak (type of early melon), жағ-жағ – jag-jag, чиллаки – chillaki (a type of quick ripening grape)* каби.

5. Ўлчов бирликларини ифодаловчи муқобилсиз лексика: *аршин – arshin (28 inches), фарсанг – a farsang (a unit of distance, approximatry 7-8 kilometres), мисқол – miskal (measure of the weight, equal 1/96 pounds or 4,26 gramme)* каби.

6. Мусиқага оид муқобилсиз лексика: *карнай – karnay, bugle, лапар – vocal duet, най – tube, chibouk, chibouque* каби.

Муқобилсиз лексика таржима матнлари ва луғатларида қуйидаги усулларда берилди ҳамда таржима қилинади:

1. Транскрипция (фонетик тамойилга асосланган таржима техникаси, яъни, чет тилидаги (хорижий) сўзнинг фонетик таркибини таржима тилига хос ёзув тизими ҳарфлари орқали ифодалаш) ва **транслитерация** (хорижий сўзларнинг график тасвирини ифодалаш, яъни ҳарфларни айнан кўчиришга асосланган таржима техникаси) муқобилсиз лексикани бошқа тилда, хусусан, таржима луғатлари ва матнларида беришнинг фаол усулидир.

2. Калькалаш муайян нарса-буюм ёки воқеа-ҳодисани билдирувчи таржима тилида муқобил вариантларга эга бўлмаган лексик бирликни ифодаловчи янги сўз, сўз бирикмаси ёки қўшма сўз яратиш бир усулидир. М., инглизча терминларнинг калькаланиши: *offside – ўйиндан ташқари ҳолат; mobile phone – уяли телефон* каби.

3. Тавсифий (изоҳли) таржима бошқа тилдаги лексик бирликнинг мазмун-моҳиятини, маъносини изоҳлаш ва тушунтиришдан иборат. М., *Расталар* обод. (Ғ.Ғулом. Шум бола. 3-б.) – *The rows of the stalls are clean.* (G. Gulom. A Naughty Boy, p.5.) “Шум бола” қиссаси таржимасида *раста* муқобилсиз лексик бирликлари тавсифий (изоҳли) таржима усулида берилган.

4. Тахминий, мослаштирувчи ёки аналог ёрдамида таржима қилиш муқобилсиз сўзни унга яқин маъно ифодаловчи, вазифа жиҳатидан ўхшаш, сўзлар билан бериш: Ҳамма хуфтон намозига кириб кеткан, кўчалар *сув қуйганидек тинч* эди. (Қодирий А. Ўткан кунлар, 269-б.) – *Everybody went to the fifth prayer huftan streets were quiet enough.* (Qodiriy A. The days Gone By. p. 232.) Парчадаги *сув қуйганидек тинч* фразеологизми *quiet enough – етарлича тинч* деб таржима қилинган.

Таржима луғатлари ва асарларида муқобилсиз лексиканинг беришда транскрипция ва транслитерация энг маъқбул усуллардир.

ХУЛОСА

1. Муқобилсиз лексика бошқа тилида лексик-семантик жиҳатдан муқобилга эга эмаслиги, таржима қилинмаслиги, ўзга тилда маълум изоҳлар асосида берилиши билан тавсифланади.

2. Муқобилсиз лексика тилшунос ва таржимашунослар томонидан эквивалентсиз лексика, эквивалентсиз сўзлар, олинма сўзлар, қўлланма сўзлар, экзотик лексика, реалия // хос сўзлар, лакуна терминлари билан талқин

этилган ва тавсифланган. Бу бирликлар унинг турлари бўлиб, айнан термин моҳият-мазмунинин тўла ифодамайди.

3. Муқобилсиз лексика ҳар бир тилнинг бошқа тиллардан фарқли генеологик, типологик, деривацион, структурал ўзига хос лисоний хусусиятларини ифодаловчи бирликларидир.

4. Муқобилсиз лексика, одатда, икки лингвомаданиятни қиёслаганда тўлиқ намоён бўлади. Амалда мос келувчи нарса-буюм, воқеа-ҳодисанинг мавжуд эмаслиги ёки мос келувчи тушунчаларни билдирувчи лексик бирликлар бўлмаганлиги натижасида муқобилсизлик ҳодисаси юзага келади. Муқобилсиз лексика муқобилсизлик маҳсулидир.

5. Муқобилсиз лексиканинг юзага келишида экстралингвистик омиллар аҳамиятли бўлиб, бу жараёнда халқлар, жамиятлар ва миллатлар ўртасидаги тарихий, ижтимоий, маданий, сиёсий, иқтисодий ўзига хосликлар, илм-фан ривож, дунёқараш, миллий қадриятлар ўртасидаги тафовутлар, икки тиллилик, ижтимоий формациялар, тил сиёсати кабилар эътиборга молик.

6. Муқобилсиз лексика мураккаб, серқирра тил бирлиги бўлиб, муайян тилга хос лексик-семантик миллий-маданий, прагматик, ижтимоий-тарихий хусусиятларни ўзида жамлайди ва лингвокультурология, этнолингвистика, лингвоўлкашунослик, прагмалингвистика, лексикология, таржимашунослик каби соҳалар учун аҳамиятли саналади. Матнда лисоний-маданий, миллий хусусиятларни сақлайди ва ифодамайди.

7. Муқобилсиз лексика муайян халқнинг миллий, ижтимоий, маданий, тарихий шаклланиш хусусиятларини ёрқин акс эттирувчи ва шундай жиҳатларни асрлардан асрларга, даврлардан даврларга, авлодлардан авлодларга ташувчи луғавий бирликлардир.

8. Муқобилсиз лексика ўзлашма сўзларга яқин турса-да, миллий-маданий бўёқдорликнинг мавжуд бўлиши, муайён халқ маданияти учун янгилик саналиши, бошқа тилда фаол қўлланмаслиги, лексиконга тўла сингиб кетмаганлиги билан фарқланиб туради. Муқобилсиз лексика вақт ўтиши билан ўзлашма сўзга айланиши мумкин.

9. Муқобилсиз лексиканинг асосий турларини экзотик лексика ва лақуналар ташкил этади. Бу икки тушунча ўзаро боғлиқ ҳодисаларни ифодамайди, экзотик лексика муайян халқ маданияти, ижтимоий турмуши, маиший ҳаёти, тарихи, давлатчилигининг ўзига хослиги, ундаги анъана ва қадриятлар билан боғлиқ бўлса, лақуна икки тил материали таққослангандаги бўшлиқларни англатади, иккинчи бир тилда семантик, тушунчавий нуқтаи назардан бор бўлса ҳам, шаклий ифодага эга бўлмайди. Бу эса оламнинг лисоний манзараси лингвомаданиятларда турлича шаклланишини кўрсатади.

10. Муқобилсиз лексика таржима матнида муайян халққа хос миллий, диний, тарихий, маданий колорит билан боғлиқ қўшимча услубий ижобий ёки салбий оттенкалар, прагматик маъно ифодалашга хизмат қилади.

**SCIENTIFIC COUNCIL AWARDING SCIENTIFIC DEGREE
PhD.03/04.06.2020.Fil.76.04 AT NAMANGAN STATE UNIVERSITY**

NAMANGAN STATE UNIVERSITY

ABDURAXMANOV MUXAMMADJON GULOMJONOVICH

**SEMANTIC AND FUNCTIONAL FEATURES OF NON-EQUIVALENT
VOCABULARY**

10.00.11 – The language theory. Practical and Computer Linguistics

**DISSERTATION ABSTRACT
OF THE DOCTOR OF PHILOSOPHY (PHD) ON PHILOLOGICAL SCIENCES**

Namangan – 2022

The theme of PhD dissertation is registered by the Supreme Attestation Commission at the Cabinet of Ministry of the Republic of Uzbekistan under the number B2022.1.PhD/Fil.2335.

The dissertation was carried out at Namangan State University.

The abstract of the PhD dissertation is posted in three (Uzbek, English, Russian (Resume)) languages on the website of the Scientific Council (www.namdu.uz) and on the website "ZiyoNet" Information-educational portal (www.ziyo.net.uz).

Scientific advisor:

Uluqov Nosirjon Muhammadaliyevich
Doctor of Philological sciences, professor.

Official opponents:

Rustamov Dilshod Abduvakhidovich
doctor of philological sciences

Odilov Yorkin Rahmonaliyevich
doctor of philological sciences, professor

Leading organization:

Kokan State Pedagogical Institute

The defence of the dissertation will be held on "17" XII 2022, at 10⁰⁰ at the meeting of the Scientific Council No.PhD.03/04.06.2020.Fil.76.04 at Namangan State University (Address: 160107. Namangan city, Baburshx str. 161, 160119 Tel.: (998-69) 228-85-01, Faks: 228-85-02. Web-sayt: www.namdu.uz, e-mail: info@namdu.uz

The dissertation can be reviewed at the Informational Resource Centre of Namangan State University (registered under No. 1165 (Address: 316 Uychi str., 160119 Namangan city. Tel. (+99869) 227-29-81.)

The abstract of the dissertation was distributed on "7" XII 2022.
(Registry record no. 10 dated "7" XII 2022).

X.A.Juraev

Chairman of the Scientific Council
Awarding Scientific Degrees, Doctor of
Philological Sciences, Professor

I.U.Darvishov

Scientific secretary of the scientific
council Awarding Scientific degrees,
Doctor of philosophy on Philological
Sciences, PhD.

M.Yu.Sulaymonov

Chairman of the Scientific seminar under
the Scientific Council Awarding degrees,
Candidate of Philological Sciences

INTRODUCTION (annotation of the Doctor of Philosophy (PhD) dissertation)

Relevance and necessity of the dissertation topic. In world linguistics and translation studies, already in the middle of the 20th century, the problems of non-alternative lexis, including the relationship between borrowed words and non-alternative lexis, linguistic and extralinguistic factors of the emergence of such lexical units in the language dictionary, semantic description and classification were widely studied. Monographic studies on the types of alternative lexis: realia, lacuna and exotic lexis have been created.

In world linguistics, globalization, international integration processes, increasing scope of artistic and scientific translation require filling of lexical gaps in the vocabulary of the language, the issues of alternative and non-alternative lexicon, as well as the study of lexical units in linguistic, ethnolinguistic, psycholinguistic, cognitive and pragmatic approaches.

To date, President Sh.M. Mirziyoev has set "Uzbekistan must be globally competitive in the field of science, intellectual potential, modern personnel, high technologies"¹ as one of the priority tasks, the reforms implemented in the field of science in our country, including the laws and decisions adopted on the radical development of the Uzbek language created the need to raise the study of the language, including all its lexical units, to a new level. In the Uzbek language, the non-alternative lexicon occupies a special place with its lexical-semantic and functional features, but its linguistic features have not been specially studied. In this regard, the study of the non-alternative lexicon and its semantic, functional and methodological features is one of the urgent tasks.

Decree of the President of the Republic of Uzbekistan No. PD-4997 of February 7, 2017 "On the Strategy of Actions for Further Development of the Republic of Uzbekistan", No. PD-5850 of October 21, 2019 "On Measures to Radically Increase the Prestige and Position of the Uzbek Language as a State Language", Decree No. PD-6097 dated October 29, 2020 "On approval of the concept of development of science until 2030", No. PD-6084 dated October 20, 2020 "On measures to further develop the Uzbek language and improve language policy in our country", Resolution No. PR-4479 dated October 4, 2019 "On the wide celebration of the thirtieth anniversary of the adoption of the Law of the Republic of Uzbekistan "On the State Language", Resolution No. 984 of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan dated December 12, 2019 "On approval of the Regulation on the Department of State Language Development" ” and serves to a certain extent in the implementation of tasks defined in other regulatory legal documents related to this activity.

Compliance of the research with the priorities of the development of science and technology of the republic. Dissertation research was carried out in accordance with priority line I. "Formation of the system of innovative ideas in the social, legal, economic, cultural, spiritual and educational development of the

---

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2017 йил 22 декабрдаги Олий Мажлисга Мурожаатномаси // Халқ сўзи, 2017, 23 декабрь. – №258.

information society and the democratic state and the ways of their implementation" of the republic's science and technology development.

The extent of studying of the problem. Since the middle of the last century, world linguistics has been studying the lexicon without alternatives. Initially, the Russian scientist G.P. Shatkov studied the non-alternative lexicon used in works translated from Russian to Norwegian,² R. Jakobson focused on the issue of non-alternativeness and features of language code (communicative traditions and language norms)³, A.V. Fedorov, A.D. Shveitser, Ya.I. Retsker, L.S. Barkhudarov, S. Vlahov and S. Florin studied the issues of alternative and non-alternative in language and translation⁴, and E.M. Vereshchagin and V.Kh. Kostomarov studied the problem of non-alternative in language and cultural relations⁵. A.O. Ivanov studied the problems of classification and translation of non-alternative lexis⁶, A.Kh. Gatilova studied the semantic classification of non-alternative lexis⁷, L.Kh. Samsitova studied the problem of connotative, background words⁸ on the example of English and Russian languages. In recent years, E.A. Eynullaeva⁹, Yu.Yu. Lipatova¹⁰ conducted research on lacunae and lacunarity.

In Uzbek linguistics, types and types of non-alternative lexis, in particular, realias G'.Salomov¹¹, structural-semantic aspects of non-alternative lexis D.O'. Hoshimova¹², guide words E.A. Begmatov, exotic lexis were researched by N.M.Ulukov¹³.

In the following years, the scope of the approach to the issue of non-alternativeness from a linguistic-cultural point of view has expanded. The non-alternative lexicon is recognized as a form of linguistic-cultural units, and B.R.Tajiboev touched on the issues of non-alternativeness in the associative study of national-cultural units of the Uzbek language¹⁴, while N.T.Dosbaeva discussed alternativeness and non-alternativeness in the process of translation., issues of

---

² Шатков В. Г. Перевод русской безэквивалентной лексики на норвежский язык: Автореф. дисс... канд. филол. наук. – М., 1952. – 22 с.

³ Jakobson R. Linguistic Aspects of Translation // Ed. By R.Brower. – Cambridge: Mass, 1959. – P.236.

⁴ Федоров А. В. Искусство перевода и жизнь литературы. – Л., 1983. – 303 с.; Швейцер А. Д. Перевод и лингвистика. – М.: Воениздат, 1973. – 273 с.; Рецкер Я. И. Теория перевода и переводческая практика. – М., 1971. – 244 с. Бархударов Л. С. Язык и перевод. – М., 2008. – 240 с.; Влахов С, Флорин С. Непереводимое в переводе. – М., 2009. – 360 с.

⁵ Верещагин Е. М., Костомаров В. Х. Язык и культура // Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. – М., 1983. – 260 с.

⁶ Иванов А.О. Английская безэквивалентная лексика и ее перевод на русский язык. – М., 1985. – 20 с.

⁷ Гатилова А. К. Безэквивалентная лексика как понятие и явление: Автореф. дисс... канд. филол. наук. – М., 1996. – 24 с.

⁸ Самситова Л. Х. Безэквивалентная лексика башкирского языка: Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Улан-Уде, 1999. – 27 с.

⁹ Эйнуллаева Е.А.Лакуны в структуре языковой личности и их заполнение межкультурной коммуникации (на примере английского и русского языков): Дисс... канд. фил. наук. – М., 2003. – 159 с.

¹⁰ Липатова Ю.Ю.Лакуны в русском языке: диахроническое исследование на материале разновременных переводов английской литературы сер. XIX-XX вв: Дисс... канд. фил. наук. – Чебоксары, 2005. – 158 с.

¹¹ Саломов Ф. Тил ва таржима. – Тошкент, 1966. – 384 б.; Саломов Ф. Таржима назариясига кириш. – Тошкент, 1978. – 231 б.

¹² Хашимова Д.У. Изучение безэквивалентной лексики русского языка: Автореф. дисс... канд. пед. наук. – Ташкент, 1993. – 25 с.

¹³ Улуков Н. Экзотик лексика. – Тошкент: Усмон Носир медиа, 2021. – 126 б.

¹⁴ Тажибоев Б. Р. Ўзбек тили миллий-маданий бирликларининг ассоциатив тадқиқи: Филол. фан. фалс. фан. док. ... дис. – Тошкент, 2020. – 134 б.

lacunarity¹⁵, Sh.M. Isaeva studied the linguistic and cultural aspects of the non-alternative lexis in Yusuf Khos Hajib's work "Kutadgu bilig"¹⁶, Z. Sodikov studied some issues of the non-alternative lexis on the example of the translation of ancient Turkish realities¹⁷, R. Shirinova studied the artistic realities of religious realities on the example of translations of French literature into Uzbek based on the analysis of the principles of re-creation in translation, the semantic and national features of the lexicon without alternatives¹⁸, E. Davlyatova - words borrowed from Western European languages, A. Khudoykulov - exoticisms in Russian and Uzbek official documents¹⁹, Z. Sobirova - the types of Uzbek and English languages They studied the realities of the tourism lexicon and their rendering in translation²⁰, but the problem of an alternative lexicon in Uzbek linguistics has not been studied in a monographic plan.

The connection of the dissertation research with the research plans of the higher education institution where the dissertation was completed. The dissertation was completed within the framework of the research plan of Namangan State University "Problems of studying Uzbek literature abroad and foreign language teaching".

The purpose of the study is to study the semantic and functional features of the lexicon without alternatives.

Tasks of the research:

comparative study and generalization of views on interpretation of lexicon without alternative in world and Uzbek linguistics and translation studies;

to explain the unique linguistic features of the lexicon without alternatives;

elucidating the relation of borrowed words and lexicon without alternative;

to reveal the linguistic and extralinguistic factors that create an alternative lexicon;

description and thematic classification of types of lexicon without alternatives, highlighting semantic-functional and methodological features.

to reveal functional-semantic and national-cultural aspects of lacuna, onomastic units, phraseology, exotic lexicon, term and other units belonging to the lexicon without alternative.

The objects of the research are Uzbek and English explanatory dictionaries, dictionary-references, English-Uzbek, Uzbek-English bilingual translation

---

¹⁵ Досбаева Н. Т. Ўзбек насрий адабиётидан инглиз тилига таржималарнинг лингвомаданий таҳлили: Филол. фан. доктори (DSs) ... диссер. автореф. – Тошкент, 2021. – 50 б.

¹⁶ Исаева Ш.М. Юсуф Хос Ҳожиб асарининг инглиз ва рус тилидаги таржималарида эквиваленти бўлмаган лексиканинг лингвомаданий жиҳатлари: Филол. фан. фалс. фан. док. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2022. – 59 б.

¹⁷ Содиков З. “Кутадғу билиг” таржималарининг қиёсий–типологияк таҳлили. – Тошкент: Фан, 2007. – 176 б.; Содиков З. Қадимги туркий реалиялар таржимаси. – Наманган, 2021. – 98 б.

¹⁸ Ширинова Р. Диний реалияларни бадиий таржимада қайта яратишнинг айрим тамойиллари (француз адабиётининг ўзбек тилидаги таржималари мисолида): Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 2002. – 133 б.

¹⁹ Давлятова Э. Мустақиллик даври ўзбек тилидаги Ғарбий Европа ўзлашмаларининг маданиятлараро тадқиқи: Филол.фан. фалс. док. ... дисс. автореф. – Термиз, 2021. – 58 б.; Худойкулов А. Рус ва ўзбек расмий ҳужжатларида инглизча ўзлашмалар (ўтмиш ва ҳозирги замон ҳолати): Филол. фан. фалс. док. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2020. – 54 б.

²⁰ Собирова З. Ўзбек ва инглиз тилларидаги туризм терминларининг типологияси, ўзаро берилиши ва лексикографик талқини: Филол. фан. фалс. док. ... дисс. автореф. – Бухоро, 2021.

dictionaries, media materials, works of art translated from English into Uzbek, from Uzbek into English.

The subject of the study is the semantic and functional features of the alternative lexicon.

Research methods. The methods of description, classification, comparison, component analysis, comparison, and generalization were used to cover the topic.

The scientific novelty of the research is as follows:

Linguistic status of non-alternative lexicon, common and different aspects with borrowed words were proved;

Linguistic and extralinguistic factors related to the emergence of alternative lexicon, functional and methodological tasks related to its use in the translation text were revealed;

the semantic-functional and methodological features of the non-alternative lexicon were highlighted on the example of translations of artistic and journalistic texts;

lexical, phraseological, onomastic types of the lexicon without alternatives and the lexical-semantic and functional aspects of such types as exotic lexicon, lacuna, term, anthroponym, toponym, hemeronym, gearonym were revealed.

The practical results of the research are as follows:

- the methodological significance and linguistic functions of the non-alternative lexicon in artistic and journalistic texts are highlighted;

- through the study of the semantic features and functional possibilities of the alternative lexicon, their use in the practice of language teaching is demonstrated;

- the national-cultural functional and methodological features of exotic lexicon, lacuna, term, phraseology and onomastic units as alternative lexicons are revealed;

- internal and external factors in the development of the lexical level of the language have been identified through the analysis of linguistic and extralinguistic factors in the emergence of the lexicon without alternatives;

- the function and methodological features of the non-alternative lexicon in the translation of a text are highlighted.

The reliability of the research results is determined by the fact that the scientific opinions related to the dissertation have been fully studied, the researched materials have allowed us to draw conclusions based on the nature of the Uzbek and English languages, their validity, methodological thoroughness; scientifically based theoretical conclusions have been made on the topic; suggestions, recommendations and conclusions have been put into practice.

Scientific and practical significance of research results.

The scientific importance of the dissertation is explained by the fact that it serves as a scientific basis for enriching the scientific-theoretical views on the unalternative lexicon in Uzbek linguistics, determining their place in the translated text, and linguistic features.

The practical importance of the dissertation is explained by the fact that the scientific-theoretical ideas and conclusions contained in it can be used in the

creation of teaching manuals, dictionaries of various types, lecture texts in the fields of "Theory and Practice of Translation", "Theory of Linguistics", "Linguistics", "Linguistics", "Text Linguistics".

Implementation of research results. Based on the scientific results of the semantic-functional features of the non-alternative lexicon:

BV-Atex-2018 (143) was used within the framework of the state practical grant project "Development of Uzbek language-based speaking software and voice synthesizer that allows visually impaired people to use a computer equipment, read and write texts" (Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi, June 2, 2022, 04 Reference No. /1-1076). As a result, Uzbek-based speaking software and voice synthesizer was perfected;

terms included in the lexicon without alternatives, exotic lexicon, specific semantic-functional features of lacunae and onomastic units, positive and negative aspects of its use, from the results of OT-AI-018 number "Multilinguality of electronic and banking-financial terms related to the Uzbek language and its translation creating dictionaries" was used within the framework of the state practical grant project (reference No. 04/1-1077 of the Alisher Navoi Tashkent State University of Uzbek Language and Literature dated June 2, 2022). As a result, the explanation of banking and finance terms included in the irreplaceable lexicon is perfected with scientific-theoretical interpretations;

the scientific conclusions on the study of the non-alternative lexicon and its characteristic linguistic features were used to write the script for the "Bedorlik", "Ijod zavqi", "Education and Development", "Nation and Spirituality" broadcasts of the "Uzbekistan" TV channel in 2021-2022, and interviews were organized with the author (Reference No. 04-36-824 of the National Broadcasting Company of Uzbekistan dated June 6, 2022). As a result, the effectiveness of radio programs has increased, and a benefit of scientific evidence has been provided.

Approval of research results. The main results of the dissertation were discussed at 2 international and 7 state scientific and practical conferences.

Publication of research results. A total of 18 scientific works on the topic of the dissertation, including 6 articles in scientific publications recommended to be published by the Higher Attestation Commission of the Republic of Uzbekistan, the main scientific results of doctoral theses, two of which were published in foreign and 4 in republican journals.

The structure and scope of the dissertation. The dissertation consists of an introduction, three main chapters, a conclusion and a list of references, the total volume of which is 134 pages.

THE MAIN CONTENT OF THE DISSERTATION

In the introductory part of the research, the relevance and necessity of the topic are based, the research level, purpose and tasks, object and subject of the research are described, its compatibility with the priority direction of the development of science and technology of the republic is shown, research methods,

scientific novelty and practical importance are revealed, the implementation of the research results into practice, published works and information on the structure of the dissertation are given.

Chapter 1 of the dissertation entitled "Theoretical issues of alternative lexicon" covers the issues of linguistic status, semantic content, interpretation and research of alternative lexicon.

Section 1 of the chapter entitled "Linguistic status and specific linguistic features of the alternative lexicon" provides an analysis of the unique linguistic aspects of the alternative lexicon, its place in the language dictionary, and aspects related to acquisition and reference words.

In linguistics and translation studies, the terms of equivalent, equivalence, alternative and non-alternative, alternative lexicon and non-alternative lexicon are contrasted.

Equivalent (lat. *aequus* - equal and *valence* - valuable, significant) - a thing or amount of equal value - equal value which can replace something or serve as its expression.²¹

In the terminological dictionaries related to translation studies, the term equivalent, equivalence is explained as follows:

1. Equivalent (lat. *equivalens*; Russian. *ravnoltsennoe, raznoznachenie, ravnosilnoe*; Uzb. *equal value, equal value, equal strength*) proverbs, sayings and idioms in two languages, even without context, whose meanings are monads and replace each other is considered an equivalent compound. The following are examples of equivalent combinations: *kuy jelezo poka goryacho* - press the iron in its interest; *prokhodyat krasno nityu* - to become a red thread.

2. Mutual and full compatibility of linguistic units in the original and translated text. In the Uzbek language, in the years of independence, instead of the words "equivalent" and "equivalence", the vocabulary unit "alternative" began to be used.²² In recent textbooks on translation theory, terms such as alternative, problem of alternative in translation, types of alternative in translation, level of alternativeness in translation are actively used²³.

The word *muqobil* is historically and etymologically Arabic, originally opposed, opposite; means substitute.

The term non-alternative lexicon, derived from the Arabic word alternative and the Greek lexical units, is an alternative to the term *bezequivalentniy* lexicon, borrowed from the Russian language. This term is not mentioned in linguistics, translation studies terms and encyclopedic dictionaries.

Non-alternative lexis is a complex, multifaceted phenomenon, on the one hand, it is related to the layer of acquired words, and on the other hand, to manual

---

²¹ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2005. – 10-ж. – Б. 150.

²² Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2002. – Б. 69, 132.

²³ Раҳимов Ғ. Таржиманазарияси ва амалиёти. 5220100 – “Филология”; 5120201 – “Таржима назарияси ва амалиёти (тиллар бўйича)” йўналишлари учун дарслик-мажмуа. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2016. – Б.52-64.

words, and translation, as a phenomenon related to the translation of artistic texts, requires a linguo-cultural, pragmatic approach. It is for this reason that a lexical unit related to translation is counted. From this point of view, the term lexicon without alternative is actively used in modern translation theory, linguo-cultural studies and other fields.

Irreplaceable lexicon is a layer of lexical units that express the history, household life, religious beliefs, political system, national-cultural identity, scientific development of a particular nation and cannot be completely translated into another language. This layer is very important for linguistics, pragmatics and translation theory. An alternative lexicon expresses the specific national-cultural color of a particular language and linguistic culture. For example. *Отабек меҳмонларни танчага ўтқазиб, фотиҳадан сўнг Ҳасаналидан сўради.* (А.Қодирий. *Ўткан кунлар*, 7-б.) *Otabek offered the guests to sit at the sandal area, and after a brief fatiha, he addressed Hasanali.* (“*Ўткан кунлар*” таржимаси, 8-б.) *Бу кунги қорачопон ва қипчоқ низоларини сизга кўрсатай.* (А.Қодирий. *Ўткан кунлар*, 20-б) *As an example, there is an enmity (hospitality) between Qorachopans and Qipchoks.* (Translation of "Bygone Days", p. 19)

Or: *Чала пишган шўрва келди, ичавердилар, домла бўлса аллақачон саллани чувалаб белига боғлаб олган.* (Ғ.Ғулом. *Шум бола*, 27-б.) – *Mullah had already tied his salla as a belt.* (G. Gulom. *A Naughty Boy*. – P. 23.) *Баъзилари эшон почча дейди, баъзилари қори ака, баъзилари мулла ака дейди.* (Ғ.Ғулом. *Шум бола*, 30-б.) – *Some people call me eshon brother in law, and some call me Kori aka, Mulla aka.* (G.Gulom. *A Naughty Boy*. – P 25.)

In the translation of the novel "O`tgan Kunlar" words such as *tancha*, *karachopon*, *kipchak*, *fatiha*, in the story "Shum Bola" there are non-alternative lexical units such as *domla*, *turban*, *manti*, *kebab*, *lagman*, *eshon*, *qori aka*, *mulla aka* come without translation, they are given in transcription and the Uzbek linguistic culture, served to reflect the influence of religious customs, historical-ethnic processes, characteristic features of gastronomic culture.

Summarizing the views on the issue in the fields of linguistics, translation theory and practice, linguo-cultural studies, the following can be noted as specific linguistic features of the non-alternative lexicon:

1. Lexical units without alternative have no semantic alternative in another language.

2. Non-alternative lexical units include appellative lexicon, phraseological, paremiological and onomastic units that do not have a semantic alternative in another language, i.e. simple words, phrases, proverbs and abbreviations.

3. Non-substitute lexical units (from one language to another - from the original language to another language) cannot be translated.

4. Unalternative lexicon is a product of linguistic non-alternativeness in the language and translation process.

5. Irreplaceable words are clearly visible in the comparison of two languages, translation texts, as well as bilingual and multilingual translation dictionaries.

6. Lexical units representing national-cultural concepts, objects, events, such as exotic lexicon, lacuna, vulgarism, barbarism, slang, ethnography, and linguoculterema belong to the irreplaceable lexicon.

7. Non-substitute lexis is given in the translation texts in the methods of transcription, transliteration, copying and interpretation.

8. Irreplaceable units are given in the notation specific to the language of translation, in the graphic, historical-etymological principles of spelling.

9. Irreplaceable lexical units can be transferred and assimilated from one language to another language by means of socio-political, economic, national-cultural relations, cooperation and artistic, scientific, journalistic translation between peoples and nations.

10. Unalternative lexicon belongs to the layer of acquired and applied words.

11. Providing, using, and interpreting lexicon without alternatives in translated texts require a special skill and talent from the translator.

Our thoughts are also confirmed by the non-alternative terms such as *chala*, *yanbosh*, typical of wrestling. Currently, the word "*chala*" that is actively used in the terminology of wrestling sports means an action that has not been completed; The word "*yonbosh*" refers to the method of falling from the shoulder and the value given to this method.²⁴

Non-alternative lexis and accusative words have certain aspects in common. It is known that there is no pure language in the world. All languages have a certain amount of borrowed words in their vocabulary.

The Uzbek language dictionary contains words from Arabic, Persian, Russian, European, Chinese and Mongolian. Borrowed words also belong to the group of words without an alternative, they are adopted because there is no alternative, but given time, an alternative unit may be found for the borrowed word. M., *rayon* - district, *stoyanka* - parking place, *mel* – chalk.

The common aspect of non-alternative lexicon and adopted word is that they belong to a foreign language. Their difference is that the adopted word can take a place in another language's vocabulary, explanatory dictionaries, and can be actively used. Therefore, the non-alternative lexical units differ from the acquired words in such aspects as not all of them are assimilated into the language, some of them remain as a reference vocabulary.

Section 2 of the chapter entitled "Interpretation and research of alternative lexicon" provides and summarizes the analysis and researches of the alternative lexicon in world, including Russian and Uzbek linguistics.

Non-alternative language and lexicon without alternative is a very ancient phenomenon. Alisher Navoi studied this issue for the first time in linguistics, although he did not call it with words without alternative or lexicon. The scientist compared the Uzbek language six centuries ago with the Persian language, which became a tradition for fiction at that time, and set himself the goal of scientifically proving that it is not inferior to this language, and even superior in some places.

---

²⁴ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2020. 2-жилд. – Б.37.

For this purpose, he created the work "Muhokamat ul-lughatayin" dedicated to the hybrid grammar of the two languages²⁵.

Alisher Navoi gives a hundred verbs such as *quvormoq, quruqshamoq, usharmoq, jiyjaymoq, o'ngdaymoq, chekrimak, dumsaymoq, umunmoq, torikmoq, aldamoq, arg'adamoq, ishanmak, iglanmak, aylanmoq, erikmak, igranmak, ovunmoq, qistamoq, qiynamoq, qo'zg'almoq, sovrilmoq, chayqalmoq, devdashmoq, qiymanmoq, qizg'anmoq, nikamaq, saylanmoq, tanlamoq, qimirdamoq*, which have no alternative in the Persian language. According to the scholar's interpretation, these words have the following characteristics: "This is a hundred words that are assigned in the Harib maqsidada, they do not make a word for any of them in the language of the sort, all of them are necessary, because a person needs them during takalum. Most of them are such that it is impossible to understand its meaning at all, and sometimes, even if it means, it is not possible until you make up several words for each word to be understood..."²⁶ Therefore, the above words were created due to the need to clearly express a certain concept in the process of thinking, each of them has a place and meaning in the language. It becomes more clear in the interpretations of the non-alternativeness of this or that word in the Persian language: "Also, meal and any food that is available is called Egluk, and most, if not all, of the people of this type refer to both work and drink with the word ``hordani'"²⁷.

The concepts of equivalence and non-alternativeness were introduced into modern linguistics for the first time by E.M. Vereshchagin and V.G. Kostomarov²⁸, problems related to this issue were also studied in English translation studies and linguistics. Commenting on the lack of alternatives, T. Seyvori writes: "Another problem arises due to gaps in languages that cannot be filled in translation, because an equivalent word in one language cannot be found in another"²⁹.

The term non-alternative lexicon is described in different ways in the scientific literature. We can conditionally divide the researchers of the problem of alternative lexis into two groups:

1. According to L.V. Sherba, G.V. Shatkov, A.S. Barkhudarov, a lexicon without an alternative cannot be translated and does not have complete or partial alternatives in another language.

2. G.V. Chernov, A.O. Ivanov E.M. Vereshagin and V.G. The Kostomarovs claim that there is some alternative to the alternative lexicon in other languages and cultures.

---

²⁵ Нурмонов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи. – Тошкент: Ўзбекистон, 2002. – Б.85.

²⁶ Навоий, Алишер. Муҳокамат ул-луғатайн . Мукамал асарлар тўплами. – Тошкент: Фан, 2000. – 16-т. – Б.13.

²⁷ Навоий, Алишер. Ўша асар, 20-б.

²⁸ Верещагин Е.М. Язык и культура / Е.М.Верещагин, В.Г.Костомаров. – 3-е, изд., перераб. и доп. – М., 1983. – С. 15.

²⁹ Savory T. The art of translation / T. Savory. – London, 1957. – P.14.

According to A.A. Leontev, "The unique feature of the non-substitutive lexicon is that it cannot be translated into other languages through constant matching, it does not correspond to some words of another language."³⁰

In Russian linguistics, there are also studies on the linguistic and cultural characteristics of the non-alternative lexicon, including D. A. Hossein, who covered the linguistic and cultural foundations of the non-alternative lexicon of the Russian language.³¹ It is known that no language can be imagined without culture. Language can express not only the current culture, but also the culture of the past and transmit it from generation to generation. Based on this characteristic, the scientist studies the unique lexicon of the Russian language in direct connection with the material and spiritual culture of this nation.

In linguistics and translation studies, the term non-alternative lexicon is interpreted differently. The problem of non-alternative lexis was first studied by G.V. Shatkov and G.V. Chernov³² using Russian-Norwegian and Russian-English lexemes. They included various lexical units in the composition of the lexicon without alternatives, but realias were chosen as the main material for research.³³

G.V. Shatkov was one of the first in linguistics and translation studies to use the term "non-substitutive lexicon" and defines non-substitutability as "absolute or partial absence of words of one language in another." An alternative lexicon is a word that has no "ready" alternative in the lexicon of another language in the same historical period, or one of its figurative meanings. The author includes famous nouns, realities, in addition to words with a nationally specific expressive coloring, subjective evaluation forms, and words with a portable meaning in the composition of the irreplaceable lexicon. The scientist mentions dialectism, archaism and imitation words as a special type of lexicon without alternatives³⁴

In the 50s of the 20th century, G.V. Chernov dealt with the issues of translation of the non-alternative lexicon of the Russian language into English based on journalistic texts. By non-substitutability, the author understands that "the lexical structure of the translated language does not have an alternative for all or some of the meanings of the lexical unit".³⁵

L.S. Barkhudarov gave a perfect interpretation of the alternative lexicon. By lexicon without alternative, he refers to the situation where lexical units of a certain language have no and sometimes partial alternatives in the vocabulary of another language³⁶. The scientist introduces into the lexicon without alternatives famous nouns; enterprise, organization, mass media names, geographical names, realities - words denoting objects and events that do not exist in the real life of people speaking another language, "random lacunae". For example, in English,

---

³⁰ Леонтьев А. А. Русский язык в современном мире. – М.: Наука, 1974. – С. 134.

³¹ Хоссейн Дж.А. Лингвокультурологические основы изучения русской безэквивалентной лексики: С позиции носителя персидского языка: автореф. дисс. канд. наук. – М., 2004. – С. 24.

³² Шатков В.Г. Перевод русской безэквивалентной лексики на норвежский язык. – М., 1952.– С. 22. Чернов Г.В. Вопросы перевода русской безэквивалентной лексики на английский язык. – М., 1958. –С. 24.

³³ Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: 1969. – С.381

³⁴ Шатков В. Г. Перевод русской безэквивалентной лексики на норвежский язык. –М., 1952. – С. 57-58

³⁵ Чернов Г. В. Вопросы перевода русской безэквивалентной лексики на английский язык. – М., 1958 – С. 3.

³⁶ Бархударов Л. С. Язык и перевод. – М., 1975. – С. 94-95.

German and French dictionaries do not have a lexical item corresponding to the meaning of the Russian word "*sootka*", and this concept has to be translated into German and French, or by referring to the number of hours, for example, "*24 Stunden*", "*les 24 heuers*" or the continuity of movement, day and night, indicates that it is used with the phrases "*Tag und Nacht*", "*jour et nuit*".

According to L.S. Barkhudarov, the term "non-alternative lexicon" only indicates that a certain lexical unit does not have a representative in the lexical structure of another language.³⁷

Although V.N. Krupnov conducted research on the alternative lexicon, he did not fully reveal its essence and defined the alternative lexicon as "words and word combinations that do not have an alternative at the stage of development of the same translation, denoting objects, processes, and events." It divides the lexicon without alternatives into two groups:

1. A lexical unit for which a successful alternative has not yet been found in the translated language during the conversion process (ie, temporary lack of alternative).

2. Lexical units that have no alternatives at all in the translated language, i.e. lexicon without alternatives.³⁸

Uzbek scientists have analyzed the lexicon without alternative from the point of linguistics and translation theory. The initial thoughts in this regard belong to G. Salomov. The scientist expressed a scientific attitude to the issue of reality, which is part of the lexicon without an alternative. In particular, the scientist notes realisms as "characteristic words" and emphasizes that they are a component of national and local color.³⁹

In R. Fayzullaeva's dissertation, there is also an attitude to the problem of realism, including an alternative lexicon⁴⁰.

Linguistic features of the realities included in the non-alternative lexicon, aspects different from barbarism, exoticism, localism, lacuneologism, connotation phenomena, and their place in the non-alternative lexicon were specially studied by Z. Sodikov.⁴¹

The approach to alternative lexicon from the point of linguistics is related to the researches of E. Begmatov and N. Ulukov. In particular, E. Begmatov applies the term guide words to the non-alternative lexicon and emphasizes that such words should be analyzed by dividing them into 2 groups:

1. Exotic vocabulary or exoticisms.

2. Input words and phrases, that is, foreign language inputs.⁴²

---

³⁷ Бархударов Л.С. Теория перевода и переводческая практика. – 200 с.

³⁸ Крупнов В. Н. В творческой лаборатории переводчика: Очерки по проф. переводу. – М. Междунар. отношения, 1976, – 154 с.

³⁹ Саломов Г. Таржима назариясига кириш. – Тошкент: Ўқитувчи, 1978. – 231 б.

⁴⁰ Файзуллаева Р. Научный колорит и художественное произведение. АКД. – Ташкент, 1972.

⁴¹ Содиков З. Қадимги туркий реаліялар таржимаси. – Наманган, 2021. – 120б.

⁴² Ўзбек тили лексикологияси. – Тошкент: Фан, 1981. – Б.46

Exoticisms of Uzbek religious texts belonging to the non-alternative lexicon were researched by N.Ulukov.⁴³

Recently, in Uzbek linguistics, in the literature of linguo-cultural studies, special importance is attached to the analysis of the lexicon without an alternative, and it is noted among the national specific lexical units. In particular, A.Mamatov calls non-equivalent words exoticisms, they not only express foreign culture, organize and interpret their components, but also symbolize them: the words speaker, shilling are strongly connected with the culture of the peoples of Central Asia; sakura, ikebana - symbols of Japanese culture, baz, kuren, maidan - related to the life of the Don Cossacks.⁴⁴

N. Dostboeva studied equivalence in translation and its theoretical foundations in the linguistic and cultural aspect. The scientist's thoughts on lacunae and lacunarity are especially important.⁴⁵

The difference between the definitions and interpretations offered by linguists, translation theorists, and linguistics specialists is that experts in the field of linguistics approach the concept of non-alternative lexis from a didactic point of view and believe that it is necessary to interpret these lexical units. For linguistics, the content of a non-alternative lexical unit, that is, the internal structure of a word, is important, and for the theory and practice of translation, the main criterion is to study the means of translation of non-alternative lexical units into another language, that is the external structure, the structure of expression. Therefore, the lexicon without alternatives is an important and diverse linguistic phenomenon for language communication, literary translation, translation theory, text pragmatics, linguoculturalology, and ethnolinguistics. Such lexemes have their own content and stylistic features. Alternative lexicon is a research subject of such disciplines as linguistics, translation theory and practice, and linguistics.

The 2nd chapter of the dissertation is devoted to "Description and classification of alternative lexicon". In the 1st section of the chapter, the non-alternative lexicon in the vocabulary of the language and the linguistic and extralinguistic factors that create it are analyzed.

It is known that language development depends on internal and external factors. If the internal factors of language development are based on the sources of language levels, the external factors depend on linguistic and extralinguistic aspects in the process of people, interlinguistic relations and cooperation. It is also possible to observe general and specific laws in language development.

The emergence of alternative lexis is associated with a number of linguistic and extralinguistic factors. According to V. N. Krupnov, "the occurrence of alternative lexis is explained firstly by the lack of a single and permanent alternative in the translated language for one reason or another, and secondly by

---

⁴³ Улуков Н. Экзотик лексика. – Тошкент, 2011. – Б. 39

⁴⁴ Маматов А. Замонавий лингвистика. – Тошкент, 2019. – Б. 43.

⁴⁵ Досбаева Н. Т. Ўзбек насрий адабиётидан инглиз тилига таржималарнинг лингвомаданий таҳлили: Филол. фан. док. (DSs) ... диссер. автореф. – Тошкент, 2021. – 50 б.

the lack of a specific lexical unit in the translated language (absolute non-existence of those concepts)"⁴⁶. This interpretation is observed in the work of all scholars engaged in translation issues, as well as typological and comparative studies.

As N. Dosbaeva rightly stated, "One of the most important and urgent problems of the issue of non-equivalent lexicon is to determine the reasons for the appearance of words in this group".

According to G. V. Chernov, the main reasons for the occurrence of alternative lexical units are:

1. Absence of certain objects and events in the life of the owners (people) of the translation language.

2. The absence of a similar concept.

3. Differentiation of lexical and methodological (stylistic) characteristics specific to the language⁴⁷.

The absence of a specific concept in the translated language, the absence of that particular subject, or the fact that the meaning of the word in the translated language does not correspond to the meaning of the word in the original language is not very important from the point of view of translation. G. V. Chernov believes that it is correct to study this phenomenon not as concepts without alternatives, but as differences in the content of lexical units.

According to L.K. Latishev, lexical equivalence is based on two reasons, the first and the most important reason is that a phenomenon or concept that is well known to the native language speakers is reflected in the lexical system, but it is not familiar to the representatives of the translation language, or is familiar to a small amount, and will not be reflected in the lexical system of this language. The author calls this category of non-equivalence "specific words" and includes in this group only phenomena and objects that are characteristic of the material and spiritual life of representatives of one society and are not present in others. As the second reason for non-equivalence, the scientist considers that the speakers of different languages see the world in different ways.

In our opinion, it is necessary to pay attention to all aspects of the lack of alternatives. G. V. Chernov correctly and reasonably noted all the factors related to the emergence of an alternative lexicon.

According to A.O. Ivanov, "the following are usually included in such reasons, and on the basis of these reasons, the types of non-equivalence are also classified:

non-existence of a thing, event in the life of the people of the language of translation (material equivalence);

lack of an exactly similar concept in the translated language (lexical-semantic equivalence);

---

⁴⁶ Крупнов В.Н. В творческой лаборатории переводчика: Очерки по профессиональному переводу. – М., 1976, 154 с.

⁴⁷ Чернов Г. В. Вопросы перевода русской безэквивалентной лексики на английский язык: Дис. ... канд. филол. наук. – М., 1958. – С.225.

difference of lexical-stylistic characteristics (stylistic equivalence)"⁴⁸. Enumerating these reasons, the scientist emphasizes that the difference between material and lexical-semantic types of equivalence is not important, because the presence of exactly the same concept in the translated language is not of deep importance.

From the analysis and evidence, it appears that A. O. Ivanov approves L. S. Barkhudarov's classification regarding non-alternativeness and the occurrence of non-alternative lexis and emphasizes that semiotic classification is the most appropriate option for determining the reasons for non-alternativeness⁴⁹.

Any language has an irreplaceable lexical layer. This layer is enriched and improved based on the above factors and various sources. Peoples, international political, economic, cultural relations, cooperation, including translation, i.e. translation of journalistic and artistic texts, serve as a source for the creation of an irreplaceable lexicon in the language. For example, newspapers and magazines have been and continue to be a means of introducing a lot of alternative words from English, Russian, German, Spanish, Arabic, Farsi-Tajik and other languages into the Uzbek language.

Extralinguistic factors have a great role in the emergence of an alternative lexicon, because it is connected with the differences between the historical, social, cultural, political, economic characteristics, technology, development, scientific development, worldview and national values between different peoples, societies, nations, countries and states. depends. These processes can be grouped as follows:

1. Differences between the state administration and the political system, under the influence of changes in social formations. Like M., speaker, senator, president, speaker, senate, selector, neighborhood, village.

2. As a result of peculiarities in historical development. Like M., khan, emir, bek, knight, monarch, Big Ben, congress, house of lords, NATO, horde, Kremlin.

3. As a result of national values, peculiarities in rituals. Like M., Nowruz, Halloween, Holli, Christmas, Easter, Maslenitsa.

4. As a result of peculiarities in national clothes. M., such as sari, hat, sombrero, cloak, kimono, tailcoat, jeans, jacket.

5. As a result of differences between national dishes. M., such as pibimpop, hanchkhonsik, kalbi (Korean food), paella (Spanish national dish), kharcha (Georgian national dish).

6. As a result of peculiarities in art and culture: ushok, makom, sibizga, balalaika, lazgi, lezginka, rap, rock, pop, music, ikebana.

7. As a result of technical progress: laptop, iPhone, smartphone, Facebook, Google, online, electric car.

8. The development of production, the establishment of various enterprises, institutions, factories, factories, etc., the emergence of new famous names in

---

⁴⁸ Иванов А.О. Безэквивалентная лексика: перевод, язык, культура: учеб. пособие. – СПб.: Филол. фак. С.-Петербург. гос. ун-та, 2006. – С.82.

⁴⁹ Иванов А.О. Безэквивалентная лексика. – Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский государственный университет, 2006. – С. 83.

connection with the production of new products. M., Samsung, Hyundai-Kia, Daewoo, Damas, Tico, Apple, Sony, Tesla, Artel, Ford, Ferrari.

9. Under the influence of increased attention to a particular language in society and other extralinguistic factors. M., such as market, supermarket, broker, paynet.

10. Active relations between countries, peoples, especially as a product of the existence of communication through social networks. M., such as e-mail, telegram, zoom, platform.

The second part of the chapter covers "Types of non-alternative lexicon".

The analysis of linguistic units included in the alternative lexicon shows the need to divide them into several types. This process has been carried out to a certain extent in linguistics and translation studies.

L.S. Barkhudarov includes the following three types of lexical units in the list of non-alternative lexicon:

1. Famous nouns, geographical names, names of institutions, organizations, newspapers, etc. Non-alternative lexicon includes not only little-known names and surnames, but also names with an internal form, that is, motivated names, primarily "speaking names": Molchalin, Skotnik, unter Prishibeev.

2. Realities - words that express things, concepts and events that do not exist in the practical experience of people speaking another language, for example, names of national dishes, clothes, that is, objects of material and spiritual culture.

3. "Random (lacunas) gaps" - lexical units of one of the languages, for certain reasons, which do not have an alternative in the vocabulary of another language.

The scientist refers to the situation where the lexical units of one language do not have their lexical correspondences in the lexical system of another language for some reason as random lacunae.

Non-alternative lexis is broad and is classified differently by researchers. A.O. Ivanov distinguishes three types of non-alternative lexicon:

1. Reference-alternative lexicon. This type of non-alternative lexicon is realia; terms; phraseology; individual neologisms of the author; semantic (conceptual) gaps; words used in a broad sense in the text; covers types of compound words (complex words) whose meaning can be given in the target language only through descriptive translation or various transformations.

2. A lexicon without a pragmatic alternative. The following units belong to this type of non-alternative lexicon:

a) regional and local dialectisms, slangs, slangs, taboo words, archaisms, poeticisms, etc.;

b) foreign language-specific additions, which are usually not difficult to convey the meaning of the referent;

c) abbreviations whose use does not always correspond to the structure of meaning in the translated language;

d) words expressing subjective assessment;

e) exclamations;

f) imitative words;

g) associative lacunae, that is, words that have certain additional associations in the minds of the speakers of a certain language, words that do not exist in the minds of speakers of other languages, for example, Russian "vorona" (crow) in the sense of "lap", or "gus" (goose) - "untrustworthy", a more cunning man' and so on.

Pragmatic non-alternativeness occurs due to the inconsistency of the pragmatic meaning between the corresponding lexical units of the foreign language (foreign language) and PYa (translation language), that is, the stylistic features, registers of these lexical units, or the emotional coloring when their referent meanings match.

3. The lexicon without an alternative alternative consists of the following two groups:

a) nouns (anthroponyms, toponyms, company names, names of books and films, etc.);

b) reality and phraseology. According to the method of translation, their non-alternativeness is either referential or pragmatic.

Based on these sources and with a creative approach, we can show the following types of lexicon without alternatives:

1. Exotic vocabulary (exoticisms).
2. Lakunas.
3. Terms.
4. Exclamations and imitative words
5. National reference units.

In the 3rd chapter of the dissertation, "Functional-semantic and methodological features of the non-alternative lexicon" is analyzed. The 1st section of the chapter covers "Linguistic functions and methodological features of alternative lexicon".

Non-alternative lexicon performs the following functions:

1. An irreplaceable lexicon performs the task of informational, informational representation by gathering, summarizing, summarizing, collecting, expressing, storing and transmitting information and information about a certain historical period, event. For example, *probably in the autumn of 1277, Yusufbek Haji received a letter from Qanoatsho. Qanoatsho wrote from his father* (Otkan Kunlar, p. 434) – *It must be aunt of 1277 when Yusufbek-hadji received a letter from Qanoatsho. Qanoatsho wrote the letter Alviyo-ota.*

In the English translation of the novel, anthroponyms such as Yusufbek Haji, Qanoatsho, and the units representing socio-political classes in them, as well as the agiotoponymy of Avliyo Ota served to express information about the historical realities of the socio-political life of the Uzbek people.

2. An alternative lexicon performs a national-cultural function by expressing the concept of national, cultural events. This is clearly observed in exotic lexicons and linguo-cultures belonging to the irreplaceable lexicon related to the national, local, religious life, values, customs, traditions, rituals of the people. For example,

O'Hoshimov's thoughts about the fair linguo-cultural system related to our national values and worldview confirm this: "Russian language is one of the richest languages in the world. It has many words with deep meaning, such as "*chestnost*", "*poryadochnost*", "*velikodushie*", "*dolg*", "*sovest*". However, I think they do not fully understand the meaning of the word "*insof*"⁵⁰.

3. The terms belonging to the irreplaceable lexicon serve to introduce new concepts related to the technical means, equipment, scientific ideas and views created as a result of the development of science, technology and technology into the lives of all peoples, to ensure communication and cooperation in various fields. performs the task of expressing scientific generality, commonality. This is clearly observed in the example of terms such as Word, Excel, Power Point, Microsoft Access, monitor, file, megabyte, gigabyte, disk, flash drive, which represent M., computer program names and related concepts.

4. Appellative, vocative label function of non-alternative lexicon. Expressiveness is the function of expressing feelings, representation - providing information, appeal - urging to action, which is carried out through prompts and commands. M., in the novel "Gone Days" such units of reference as *bek*, *bek yugit*, *haji*, *taqsir*, *mullah*, *ayim*, *usta aka*, *begim* performed the following functions:

– *Бизни кечирасиз, бек ака, – деб Раҳмат узр айтди.* . (A. Qadiri. Past days, p. 7) - *Pardon for disturbing, bek aka. - Rahmat said apologizing.* (Translation of "The days Gone by", p. 7)

5. A certain part of the irreplaceable lexicon has the characteristic of historicity, and in the translated text it represents the historical color by expressing the past, lifestyle, state administration, traditions and values of the people who own the original language. For example, *Халқ бунга ҳақли эди, чунки тинчсизликларни энди кўра-кўра жуда ҳам ўрганиб қолган, бу кун бўлмаса эртага ўзининг ботир бошисининг, офтобачисининг, хуллас ким бўлса ҳам бекларидан бирининг шундай тинчсизлик чиқаришига “мумкин ва бўладиргон иш” деб қарар эди.* (А.Қодирий. Ўткан кунлар, 37-б.) – *They had a right to react like that because they were accustomed to such events, if not today, then tomorrow there would be some of their rulers or a superman, or oftobachi, in short, someone from the beks and their minions.* (Translation of "The days Gone by", p. 36)

In the translation of the novel, the non-alternative epithets "*aftobachi*" and "*bek*" performed the task of expressing the historical color of the social and domestic life of the Uzbeks and some other peoples close to them during the Khanate period.

6. Proper nouns belonging to the irreplaceable lexical series - onomastic units: anthroponyms, toponyms, chrononyms and georonyms, which carry a certain historical period of time, events and holidays and various events from generation to generation, from period to period, and serve to secure and preserve it in the historical chronology performs an epistemic function with such as the epistemic

---

⁵⁰ Ҳошимов Ў. Инсоф. – Тошкент: Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2010. – 228 б.

function of the non-alternative lexicon is clearly observed even when the geotonyms *Navroz*, *Mehrjan*, belonging to the series of non-alternative lexicon, pass from century to century, from generation to generation, and continue to live under this name.

7. Non-alternative lexicon expresses the feeling, emotion, impression related to a certain object, event, and aesthetic effect, that is, it also performs an expressive function.

In literary texts, the lexicon without alternative also serves to give an oriental or western spirit and color. For example, the image of the Eastern woman is impressively expressed by A. Qadiri by means of words: *Ўзбек ойим тўйга борадирган хотинлардек ясанган, эғнида одми хонатлас кўйнак, бошида оқ шоҳи дакана, кўзида сурма эди.* (Ўткан кунлар, 356-б.) Here is the English translation of the context: *Uzbek oyim dressed up as if she was going to awdding party, putting **khan atlas** on, rich white turban on her head, darkned her eye shadow which **surma**.* (Translation of "Bygone Days", p. 308).

8. Irreplaceable onomastic units occur in literary texts in linguopoetic functions such as onomastic metaphor, allusive name, "speaking" name. For example, nicknames are important in creating a comic effect: *Бугун шу ялангликда Тошкентнинг, Тошкентнинггина эмас, Бутун Ўрта Осиё музофотининг воизи Кўса маддоҳ ваъз сўзлаши керак экан.* (Ғ.Ғулум. Шум бола, 121-б.) – *That day the speaker of Toshkent, not only Tashkent but all midlle Asian's speaker Kusa Maddoh was supposed to speal his speech.* (G.Gulom. A Naughty Boy, P.112)

The 2nd section of the chapter analyzes "Lexicographic features of non-alternative lexicon and translation methods".

Explanatory and translation dictionaries are of particular importance in the study of non-alternative lexicon. In particular, the two-volume "Annotated Dictionary of the Uzbek Language" (M: Russian Language, 1981) and the new five-volume "Annotated Dictionary of the Uzbek Language" (Tashkent: National Encyclopedia of Uzbekistan, 2020) are especially useful in defining the unique lexicon of the Uzbek language, studying their historical and etymological sources and meanings.) is an important and unique resource. There is only one proof: all words beginning with the letter ts included in the dictionary of both editions of the "Uzbek language dictionary" belong to the lexicon without alternatives: tsigara, cyclone, zirconium, cirrhosis, cystitis, cytology, citrus, tsunami, etc.

The non-alternative words from the dictionary of the new edition of the "Annotated Dictionary of the Uzbek Language" can be historically and etymologically grouped as such:

1. Words that have no alternative for other languages belonging to the Uzbek language: ertandir, yidskhaytti, yorma, komoch, jova, atala, bekasam, belbog, bek, bosvoldi, borikalla, namozshomatlas, celchin, sochpopuk, ton, teahouse, etc.

2. Arabic words without alternatives: jadid, executioner, jahriya, jizya, jihad, zabar, zij, zulhijja, zulqada, idda, iman, ihom, iftar, kabisa, cap, cappon, karikh, fatiha, verse, sura, tanasib, tayammum, like ushr, fitr.

3. Persian words without alternatives: kadi, kallapaz, kanakunjut, kanda, kapsan, karj, lagan, koriz, juvoz, juvoldiz, kampirak, abrband, adras, andisha, bargak, bazaar, namaz, etc.

4. Russian words without alternatives: terms: plant, cadet, kanate, kapon, kofta, kosilka, kayak, mink, trench, detachment, pilorama, pogon, podezd, train, discharge, solyarka, syomka, barrel, alarm clock, cup, etc.

5. Greek words without alternative: bishop, zoology, ion, mortgage, hippodrome, canon, cardiogram, cardiograph.

6. Latin words without alternatives: certificate, auditor, empire, index, industry, incubator, insulin, integration, etc.

7. English acquisition of non-alternative words: scuba diving, booklet, bulldog, buffer, jeans, zombie, import, innovation, interview, internet, etc.

8. French words without alternatives: battalion, pool, batiste, gelatin, probe, insulator, inventory, intendant, interior, etc.

9. Words without alternative with German origin: buschlat, kamerton, kapelmeister, kapital, carat, cornice, starch, brand, etc.

10. Italian words without alternatives: avizo, chord, alt, watercolor, improvisation, interlude, caricature, octet, pizza, etc.

11. Spanish acquisition of words without alternative: cacao, banana, cocaine.

12. Sanskrit and Hindi words without alternatives: yoga, brahman, bakshi, banoras, sandal, chit.

13. Words without alternative Japanese acquisition: kamikaze, karaoke, karate, origami, soya.

We have tried to reflect the cross-industry statistics and general scope of the non-alternative lexicon given in the new edition of the "Annotated Dictionary of the Uzbek Language" in the following table.

№	Fields	1-Vol	2-Vol	3-Vol	4-Vol	5-Vol
1	Socio-political lexicon	35	25	12	7	6
2	Technical lexicon	95	75	39	34	28
3	Lexicon about religion	12	15	7	11	8
4	Biology lexicon	57	49	12	14	10
5	Lexicon about art	30	34	23	10	12
6	Lexicon of household life and cooking	49	48	36	12	16
7	Geography lexicon	33	26	8	8	12
8	Lexicon of economics	18	20	6	8	8
9	Lexicon about mathematics	18	26	20	11	12
10	A lexicon of chemistry	21	36	21	12	8
11	Linguistics lexicon	16	18	29	11	11
12	Lexicon of literary studies	11	14	19	8	13
13	Lexicon about sports	18	23	11	14	11
14	Medical lexicon	54	31	40	29	24
15	Lexicon about agriculture	16	13	7	7	8
16	Lexicon of philosophy and law	25	10	9	6	8
17	Military lexicon	15	25	18	12	11
	Total amount	508	489	317	214	206

In the Uzbek-English part of the English-Uzbek, Uzbek-English 80,000-word dictionary of Sh.Botaev, up to 900 words without alternatives are given⁵¹. The Uzbek language-specific lexicon in it can be grouped thematically as follows:

1. Non-alternative lexicon representing national ceremonies, customs and traditions: *aqiqa* – celebration / entertainment in case of birth of child in the family, *goshanga* – curtain, *bridal curtain*, *hashar* – *hashar* (collective free assistance), *irim-sirim* – *irim -chirim*, *poyandoz* - carpet laid down for the arrival of guests, like Navruz.

2. Non-alternative vocabulary for food: *atala* - flour soup, *ayron* - ayran, a drink of thin yoghurt, *beshbarmoq* - bot chaste tree, *halim* - halim (a stew made with meat and wheat flour), *kulcha* - kulcha (a small round flat cake), *palov* - like pilaf.

3. Non-alternative lexicon representing national costumes: *atlas* - satin-cloth, varicolored cloth, *belbog'* - sash, *girdle*, *belt*, *durra* - small headscarf, *alacha* - alacha (a hand - woven striped material), *kavush* - leather slippers, lightweight shoes, *paranji* - veil, women's veil, light summer robe.

4. Non-alternative lexicon denoting plant varieties (phytonyms): such as *alacha* - a type of melon, *handalak* - handalak (type of early melon), *jag'-jag'* - jag-jag, *chillaki* - chillaki (a type of quick ripening grape).

5. Vocabulary without alternatives representing units of measurement: *arshin* - arshin (28 inches), *farsang* - a farsang (a unit of distance, approximately 7-8 kilometers), *misqol* - miskal (measure of the weight, equal 1/96 pounds or 4, 26 grams).

6. Non-alternative lexicon related to music: *карнай* – *karnay*, *bugle*, *лапар* – *vocal duet*, *най* – *tube*, *chibouk*, *chibouque*

Alternative lexis is given and translated in translation texts and dictionaries in the following ways:

1. Transcription (a translation technique based on the phonetic principle, i.e., expressing the phonetic composition of a foreign (foreign) word through the letters of the writing system specific to the language of translation) and transliteration (a translation technique based on the graphic representation of foreign words, i.e., a translation technique based on the exact transfer of letters) without an alternative lexicon in another language, in particular, is an active way of rendering in translation dictionaries and texts.

2. Kalka is a method of creating a new word, phrase or compound word representing a lexical unit that does not have alternatives in the translated language, denoting a specific object or event. For example, copying of English terms: *offside* - situation outside the game; *mobile phone* - like a cell phone.

3. Descriptive (explanatory) translation consists of interpreting and explaining the essence and meaning of a lexical unit representing an object, event, event in another language. For example, *Рассталар обод.* (Ғ.Ғулом. Шум бола. 3-б.) – *The rows of the stalls are clean.* (G. Gulom. A Naughty Boy, P.5.) In the

---

⁵¹ Butayev Sh. English-uzbek, uzbek-english dictionary. – Toshkent, 2015.

translation of the story "Shum Bola", the lexical units without alternatives are given in the descriptive (explanatory) translation method.

4. Translating with the help of approximation, adaptation or analogy, giving the alternative word with words that are close to it in meaning and similar in terms of function: *Ҳамма хуфтон намозиға кириб кеткан, кўчалар сув қуйганидек тинч эди.* (Қодирий А. Ўткан кунлар, 269-б.) – Everybody went to the fifth prayer huftan streets were *quiet enough*. (Qodiriy A. The days Gone By. P. 232.) The phraseology of the passage – as quiet as water has been poured – is translated as quiet enough.

Transliteration and transliteration are the most preferred methods for giving the lexicon without alternatives in translation dictionaries and works. Today's peoples, nationalities and inter-linguistic cooperation development, progress and globalization processes require further improvement of translation dictionaries, providing in them an irreplaceable lexicon with perfect explanations.

CONCLUSION

1. Unalternative lexis is characterized by the fact that it does not have a lexical-semantic alternative in the translated language, it cannot be translated, it is given in another language, based on certain comments.

2. Non-substitutive lexis is interpreted and described by linguists and translators with the terms non-equivalent lexis, non-equivalent words, derived words, reference words, exotic lexis, realia // specific words, lacuna. These units are its types and cannot fully express the essence of the term itself.

3. Irreplaceable lexicon is the units representing geneological, typological, derivational, structural specific linguistic features of each language, different from other languages.

4. Non-alternative lexis is usually fully revealed when comparing two linguistic cultures. In practice, the non-alternative phenomenon occurs as a result of the non-existence of a suitable item, event or lexical units denoting suitable concepts. An alternative lexicon is a product of non-alternativeness.

5. Extralinguistic factors are important in the emergence of an irreplaceable lexicon, and in this process, the historical, social, cultural, political, economic peculiarities of peoples, societies, nations, the development of science, worldview, differences between national values, bilingualism, social formations, language such as politics are noteworthy.

6. The irreplaceable lexicon is a complex, diverse language unit, which includes lexical-semantic national-cultural, pragmatic, socio-historical features specific to a particular language and is considered important for such fields as linguo-cultural, ethno-linguistics, linguo-local studies, pragmalinguistics, lexicology, translation studies. It preserves and expresses linguistic-cultural, national features in the text.

7. Irreplaceable lexicons are lexical units that vividly reflect the national, social, cultural and historical formation features of a particular people and carry

such aspects from centuries to centuries, from eras to eras, from generations to generations.

8. Although the alternative lexicon is close to adopted words, it differs in that it has national-cultural coloring, is considered new for a particular national culture, is not actively used in another language, and has not been fully absorbed into the lexicon. A lexicon without alternatives can become an acquired word over time.

9. The main types of alternative lexis are exotic lexis and lacunae. These two concepts represent interrelated phenomena, the exotic lexicon is related to a specific national culture, social life, domestic life, history, statehood, its traditions and values, while the lacuna means the gaps in the comparison of the materials of two languages, the semantic, conceptual point of view in the second language. even if it is implied, it will not have a formal expression. This shows that the linguistic landscape of the world is formed differently in linguistic cultures.

10. An alternative lexicon serves to express additional methodological positive or negative nuances, pragmatic meaning in the translated text related to the national, religious, historical, cultural color characteristic of a particular people.

**НАУЧНЫЙ СОВЕТ PhD.03/04.06.2020.Fil.76.04 ПО
ПРИСУЖДЕНИЮ УЧЕНЫХ СТЕПЕНЕЙ ПРИ
НАМАНГАНСКОМ ГОСУДАРСТВЕННОМ УНИВЕРСИТЕТЕ**

НАМАНГАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

АБДУРАХМАНОВ МУХАММАДЖОН ГУЛОМЖОНОВИЧ

**СЕМАНТИКО-ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ
БЕЗЭКВИВАЛЕНТНОЙ ЛЕКСИКИ**

10.00.11 - Теория языка. Прикладная и компьютерная лингвистика

**АВТОРЕФЕРАТ ДИССЕРТАЦИИ
ДОКТОРА ФИЛОСОФИИ (PhD) ПО ФИЛОЛОГИЧЕСКИМ НАУКАМ**

Тема диссертации доктора философии (PhD) зарегистрирована в Высшей аттестационной комиссии при Кабинете Министров Республики Узбекистан за В2022.1.PhD/Fil.2335.

Диссертация выполнена в Наманганском государственном университете.

Автореферат диссертации размещен на трех языках (узбекский, русский, английский (резюме)) на веб-странице совета (www.urdu.uz) и Информационно-образовательном портале "ZiyoNet" (www.ziynet.uz).

Научный руководитель

Улуков Носиржон Мухаммадалевич
доктор филологических наук, профессор

Официальные оппоненты

Рустамов Дилшод Абдувахидович
доктор филологических наук

Одилов Ёркин Рахмоналиевич
доктор филологических наук, профессор

Ведущая организация:

Коканский государственный педагогический институт

Защита диссертации состоится "17" XII 2022 года в 10⁰⁰ часов на заседании Научного совета PhD.03/04.06.2020.Fil.76.04 при Наманганском государственном университете (Адрес: 160107, г. Наманган, ул. Бабуршах, дом 316. Тел.: (998-69) 228-85-01, Faks: 228-85-02. Web-sayt: www.namdu.uz, e-mail: info@namdu.uz

С диссертацией можно ознакомиться в Информационно-ресурсном центре Наманганского государственного университета (зарегистрирована за № 1169). (Адрес: 160119, г. Наманган, ул. Уйчинская, дом 316. Тел.: (+99869) 227-29-81;

Автореферат диссертации разослан "7" XII 2022 года
(Реестр протокола рассылки № 10 от "7" XII 2022 года

Х.А.Жураев

Председатель научного совета по присуждению ученых степеней, доктор филологических наук, профессор

И.У.Дарвишов

Ученый секретарь научного совета по присуждению ученых степеней, доктор философских наук по филологии (PhD), доцент

М.Ю.Сулаймонов

Председатель научного семинара при научном совете по присуждению ученых степеней, кандидат филологических наук, доцент

ВВЕДЕНИЕ (резюме диссертации доктора философии (PhD))

Цель исследования – исследовать семантические и функциональные особенности безэквивалентной лексики.

Задачи исследования:

сравнительное изучение и обобщение взглядов на интерпретацию безэквивалентной лексики в мировом и узбекском языкознании и переводоведении;

интерпретация специфических языковых особенностей безэквивалентной лексики;

выделение связи между ассимилированными словами и безэквивалентной лексикой;

выявить лингвистические и экстралингвистические факторы возникновения безэквивалентной лексики;

описание и тематическая классификация типов безэквивалентной лексики с выделением семантико-функциональных и методологических особенностей;

раскрытие функционально-семантических и национально-культурных аспектов лакун, ономастических единиц, фразеологизмов, экзотической лексики, терминов и других единиц, входящих в безэквивалентную лексику.

Объектами исследования являются толковые словари узбекского и английского языков, словари-справочники, англо-узбекские, узбекско-английские двуязычные переводные словари, средства массовой информации и их переводы, произведения искусства, переведенные с английского на узбекский, с узбекского на английский.

Научная новизна исследования:

доказан лингвистический статус безэквивалентной лексики, сходства и различия с ассимилированными словами;

лингвистические и экстралингвистические факторы, связанные с возникновением безэквивалентной лексики, функциональные, методологические функции, связанные с ее применением в переводном тексте;

иллюстрируются семантико-функциональные и методологические особенности безэквивалентной лексики на примере переводов художественных и публицистических текстов;

выявлены лексический, фразеологический, ономастический типы безэквивалентной лексики и лексико-семантические и функциональные аспекты экзотической лексики, лакуны, термина, антропонима, топонима, гемеронима, геартонима.

Внедрение результатов исследования. На основе научных результатов о семантико-функциональных особенностях безэквивалентной лексики:

БВ-Атекс-2018 в БД ЭВМ «UzNutq Synthesizer» в БД ЭВМ «UzNutq Synthesizer» (143) использован в рамках государственного практического грантового проекта «Разработка узбекскоязычного программного обеспечения и звукового синтезатора». для слепых, позволяющая

пользоваться компьютерной техникой, читать и писать тексты» (Ташкентский государственный университет узбекского языка и литературы имени Алишера Навои в 2022 году. Справка № 04/1-1076 от 2 июня). В результате были улучшены узбекское говорящее программное обеспечение и голосовой синтезатор;

среди результатов положительных и отрицательных аспектов употребления безальтернативной лексики, особенностей семантико-функциональных особенностей экзотической лексики, лакун и ономастических единиц номер ОТ-Ал-018 «Электронные и банковско-финансовые термины, относящиеся к узбекскому языку и его перевод, используемый в рамках государственного практического грантового проекта «Создание языковых словарей» (справочник Ташкентского государственного университета узбекского языка и литературы имени Алишера Навои №04/1-1077 от 2 июня 2022 года) . В результате интерпретация банковских и финансовых терминов, входящих в лексикон проекта, была дополнена научными и теоретическими интерпретациями;

научные выводы по изучению безэквивалентной лексики и ее языковых особенностей использованы при написании сценария телеканала «Узбекистан» «Пробуждение», «Творческое наслаждение», «Воспитание и развитие», «Нация и духовность» в 2021 году. – 2022 г. и интервью с автором (справка Узбекской телерадиокомпании № 04-36-824 от 6 июня 2022 г.). В результате эффективность радиопрограмм возросла, и было предоставлено множество научных доказательств.

Структура и объем диссертации. Диссертация состоит из введения, трех основных глав, заключения и списка литературы, общий объем 134 страниц.

ЭЪЛОН ҚИЛИНГАН ИШЛАР РЎЙХАТИ
СПИСОК ОПУБЛИКОВАННЫХ РАБОТ
LIST OF PUBLISHED WORKS

I бўлим (I часть; I part)

1. Абдурахманов М.Г. Безэквивалентная лексика как один из факторов демократизации норм узбекского литературного языка // Вестник Челябинского государственного университета. – Челябинск, 2013. – №35(326). С.5-7. (10.00.00; №10).

2. Абдурахманов М.Ғ. Инглиз тилида фаол қўлланадиган қисқартмалар (фбббревиатуралар)ни таржима қилиш муаммолари // ЎЗМУ хабарлари, 2018. – № 1/4. – Б.336-338. (10.00.00; №15).

3. Абдурахманов М.Ғ. Таржимада муқобилсиз лексиканинг айрим хусусиятлари // ФарДУ илмий хабарлар. – Фарғона, 2020. – №5. – Б.208-210. (10.00.00; № 20).

4. Abdurakhmanov M. Linguistic features of non-alternative vocabulary // Frontline social sciences and history journal (SJIF impact factor. – 5.376) – London. 2021. – № 1. – P. 84-89.

5. Абдурахманов М. Тилшуносликда ўзлашма сўзлар қатлами ва муқобилсиз лексика // Хоразм Маъмун академияси ахборотномаси, 2022. – №1. – Б.282-285. (10.00.00; № 21).

6. Abdurakhmanov M. Theoretical issues of non-alternative vocabulary // Horezmscience.uz. Actual problems of modern science, education and training. February. 2022-2. ISSN 2181-9750. – P.51-56. (10.00.00; №22).

7. Abdurakhmanov M. Language units that reflect national and cultural characteristics // Молодые исследователи – современной науке: Международной научно-практической конференции. – Петрозаводск, 2022. – С. 390-394.

8. Abdurakhmanov M. Realities are part of the lexicon of no alternative // Актуальные вопросы развития современных технологий: Международной научно-практической конференции. – Петрозаводск, 2022. – С.153-157.

9. Abdurakhmanov M. Stylistic features of the opposite vocabulary // The role of language and translation in teaching languages: Халқаро таржимонлар форуми материаллари. – Наманган, 2022. – Б.186-189.

II бўлим (II часть; II part)

10. Абдурахманов М. Муқобилсиз лексиканинг мавзуий гуруҳлари ва лексик-семантик хусусиятлари // Чет тилларни ўқитиш ва ўрганиш муаммолари: Республика илмий-амалий анжумани. – Тошкент, 2006. – Б. 31-34.

11. Абдурахманов М.Ғ. Ўзлашма сўзлар ва муқобилсиз лексика // Роман ва герман тилшунослигининг долзарб муаммолари: Республика илмий-амалий конференцияси материаллари. – Тошкент, 2009. – Б.80-82.

12. Абдурахманов М.Ғ. Лексик бирликлар муқобилсизлигининг асосий сабаблари ва уларнинг турлари // Тил ва таржима муаммолари: Республика илмий-амалий анжумани материаллари. – Наманган, 2012. – 6-к. – Б.174-178.

13. Abdurahmonov M.G'. Badiiy asarlar tarjimasida obrazni ifodalash va muqobilsizlik masalasi // Содружество языков – содружество культур: Материалы республиканской научно-практической конференции. – Наманган, 2013. – С.266-267.

14. Абдурахманов М.Ғ. Муқобилсиз лексиканинг турлари // Филология – межкультурные коммуникации – технологии образования: Сборник научных статей. – Наманган, 2014. – Б.128-129.

15. Абдурахманов М.Ғ. Муқобилсиз лексикани таснифлаш ва таржима муаммолари // Маданиятлараро ва илмий-техник алоқаларда таржиманинг ўрни ҳамда роли: Республика илмий-амалий анжумани материаллари. – Наманган, 2014. – Б.53-55.

16. Абдурахманов М.Ғ. Альтернатив муқобилсиз лексиканинг таржима хусусиятлари // Нутқ маданияти ва ўзбек тилшунослигининг долзарб масалалари: Республика илмий-амалий анжумани материаллари. – Андижон, 2015. – В.107-109.

17. Абдурахманов М.Ғ. Таржимада бадийлик ва контекст масаласининг берилиши // Чет тил ўқитишда инновацион технологиялар ва филология масалалари: Илмий-амалий конференция материаллари. – Наманган, 2016. – Б.147-149.

18. Abdurahmonov M.G'. Ingliz va o'zbek tillarida semantik lakunalarning ishlatilishi // Salohiyat mezonlari: Ilmiy maqolalar to'plami. – Namangan, 2016. – В.140-142.

Авторефератнинг ўзбек, рус ва инглиз тилларидаги нусхалари
Наманган давлат университетининг «Илмий хабарнома» журнали
таҳририясида таҳрирдан ўтказилди.
(06.12.2022 йил)

Босишга рухсат этилди: 06.12.2022 йил.
Бичими 60x84 ¹/₁₆, «Times New Roman» гарнитураси.
Шартли босма табағи 3,75 Адади: 100. Буюртма: № 126.

Наманган шаҳар Ҳамроҳ кўчаси 71^А уй.
«Яшин саноат» босмахонасида чоп этилди.

